

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ

**ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΕΙΟΝΟΜΙΑΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ
ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΕΙΑΣ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΙΣ
ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ : Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΛΟΦΟΣ ΤΗΣ ΜΠΟΧΑΛΗΣ ΣΤΗΝ
ΖΑΚΥΝΘΟ**

ΠΕΤΤΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ : ΚΟΝΤΟΠΑΝΑΓΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

ΚΕΡΚΥΡΑ, 2024

Περίληψη

Το νησί της Ζακύνθου διαθέτει ένα ξεχωριστό πολιτισμικό πλούτο, ο οποίος ωστόσο δεν έχει αναδειχθεί, όπως του αρμόζει. Ο καστρόλοφος της Μπόχαλης ήταν η κύρια πηγή του πολιτισμού της Ζακύνθου πριν την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, πράγμα που σημαίνει πως ακόμα υπάρχουν άγνωστες πτυχές αυτής της ιστορίας, ειδικά με τους επαναλαμβανόμενους σεισμούς που δεχόταν σταδιακά το νησί. Η έννοια της διαχείρισης ενός αρχαιολογικού χώρου υποδηλώνει μια σύνθετη διαδικασία κατά την οποία χρειάζεται να εξετάζονται τα χαρακτηριστικά, οι ιδιαιτερότητες και οι αξίες ενός πολιτισμικού χώρου, να ορίζονται οι κατευθυντήριοι άξονες για την ολοκληρωμένη αντιμετώπιση και οργάνωση του. Επίσης, παρατηρείται ότι ο ρόλος του κοινού είναι καθοριστικός για την προβολή του αποθέματος, ενώ ένα μείζον ερώτημα είναι αν τελικά μπορούν να κατορθώσουν όλοι οι επισκέπτες να διαβούν το όριο κατανόησης που επιβάλλει ο αρχαιολογικός χώρος. Σε αυτό το πλαίσιο, οι επισκέπτες δεν θα είναι το απλό κοινό αλλά οι διοργανωτές των δικών τους εμπειριών σε σχέση με τον αρχαιολογικό χώρο ενώ ταυτόχρονα θα αποτελούν με την παρουσία τους και τμήμα αυτού του χώρου. Στην συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης, τα μνημεία του καστρόλου χρήζουν άμεση παρέμβαση συντήρησης και ανάδειξης, γεγονός ότι η σημερινή τους κατάσταση είναι ατημέλητη και εγκαταλελειμμένη. Για αυτό, η καταγραφή, οι μέθοδοι συντήρησης του πολιτισμικού αποθέματος, η ενδεδειγμένη έρευνα όπως επίσης και η ανάδειξη όλων των πολιτισμικών στοιχείων στο ευρύ κοινό, αποτελούν κύριο πυλώνα της διάσωσης της πολιτισμικής κληρονομιάς της Ζακύνθου

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να εκφράσω, αρχικά, τις θερμές μου ευχαριστίες στην επιβλέπουσα καθηγήτρια Αικατερίνη Χρ. Κοντοπανάγου, Συμβασιούχος Π.Δ. 407/80 του τμήματος Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, για την καθοδήγηση που μου προσέφερε και το χρόνο που διέθεσε δίνοντάς μου χρήσιμες συμβουλές και οδηγίες για την ολοκλήρωση της πτυχιακής μου εργασίας.

Εξίσου θερμές ευχαριστίες οφείλω στον κύριο Νικόλαο Α. Κόμη, αρχιφύλακα της Εφορίας Αρχαιοτήτων Ζακύνθου, για τον πολύτιμο χρόνο που αφιέρωσε για να με βοηθήσει, την προσωπική επικοινωνία που είχαμε όποτε τη χρειαζόμουν, καθώς και την βιβλιογραφική του προσφορά για την ιστορία της Ζακύνθου. Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ στους γονείς μου για την οικονομική τους υποστήριξη, καθώς και τους συγγενείς και τους φίλους για την ηθική υποστήριξη σε όλο το διάστημα των σπουδών μου.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	5
1. Η Ζάκυνθος.....	7
2.1 Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων και μνημείων : Από τον 19 ^ο αιώνα έως τις αρχές του 21 ^ο αιώνα.	26
2.2 Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων και μνημείων: Αρχαιολογικοί χώροι τον 21 ^ο αιώνα και η διαλεκτική σχέση με τις κοινότητες.....	31
3. Τα μνημεία του καστρόλοφου σήμερα.....	36
4. Προτάσεις οργάνωσης και ανάδειξης του ιστορικού λόφου της Μπόχαλης.	44
Συμπεράσματα.....	55
Βιβλιογραφία	56
Παραρτήματα	60

Εισαγωγή

Ο πολιτισμός αποτελεί έννοια με ευρεία σημασία αγκαλιάζοντας στους κόλπους του το σύνολο των δημιουργημάτων και επιτευγμάτων της ανθρώπινης δραστηριότητας, είτε ατομικής, είτε συλλογικής. Ως ένα από τα νησιά των Επτανήσων, η Ζάκυνθος διαθέτει ένα ξεχωριστό και εντυπωσιακό πολιτισμικό πλούτο, ο οποίος ωστόσο δεν έχει αναδειχθεί, όπως του αρμόζει. Ο καστρόλοφος της Μπόχαλης ήταν η κύρια πηγή του πολιτισμού της Ζακύνθου πριν την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, πράγμα που σημαίνει πως ακόμα υπάρχουν άγνωστες πτυχές αυτής της ιστορίας, ειδικά με τους επαναλαμβανόμενους σεισμούς που δεχόταν σταδιακά το νησί.

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται παγκοσμίως μία μαζική προσπάθεια για την αξιοποίηση και την ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων και των μνημείων. Οι εργασίες αυτές δημιουργούν μία νέα εικόνα των αρχαιολογικών χώρων, η οποία ελάχιστα θα μπορούσε να ταυτιστεί με την αρχική εικόνα που είχαν κάποτε τα μνημεία. Η κατασκευή διαδρομών για τους επισκέπτες, κτηριακών εγκαταστάσεων και πινακίδων ενημέρωσης των επισκεπτών, όπως και αναστηλωτικών έργων για την προστασία των μνημείων, δημιουργούν ένα σκηνικό και μία ατμόσφαιρα, ώστε ο επισκέπτης αλλά και ο κάτοικος του οικισμού όχι απλώς να αισθάνονται ότι βρίσκονται σε έναν αρχαιολογικό χώρο, αλλά ότι γίνονται και μέτοχοι μίας ιστορικής αναδρομής.

Η μεθοδολογία θεωρείται καθοριστικό κεφάλαιο για την έρευνα διότι σε αυτό αναλύεται η διαδικασία που ακολουθήθηκε από τον ερευνητή για την διεκπεραίωση της. Για την πραγματοποίηση της έρευνας πραγματοποιήθηκαν βιβλιογραφικές έρευνες, προφορικές μαρτυρίες από τους κατοίκους του οικισμού της Μπόχαλης και συνομιλίες με τους σχετικούς αρμόδιους του Ενετικού κάστρου της Μπόχαλης. Τέλος πραγματοποιήθηκε και συμμετοχική παρατήρηση στο χώρο

Η παρούσα Πτυχιακή Εργασία αφορά την ανάδειξη των μνημείων και την διαλεκτική σχέση με τις κοινότητες, συγκεκριμένα για τον ιστορικό λόφο της Μπόχαλης της Ζάκυνθου και διαρθρώνεται σε τέσσερα βασικά κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο πραγματοποιείται η ιστορική αναδρομή, η κατανόηση της οποίας είναι απαραίτητη για την οποιαδήποτε παρέμβαση σε έναν πολιτισμικό τοπίο. Αρχικά, αναφέρεται η ιστορία της Ζακύνθου από γεωλογικές και ιστορικές απόψεις από την Ηωκενούς εποχή μέχρι σήμερα, στην συνέχεια αναγράφεται η ιστορία του Λόφου της Μπόχαλης, το ενετικό κάστρο της Μπόχαλης, σε όλα τα μνημεία και εκκλησιαστικούς ναούς του λόφου.

Το δεύτερο κεφάλαιο, αποτελεί το θεωρητικό πλαίσιο, την έννοια της διαχείρισης ενός αρχαιολογικού χώρου, τις ιδιαιτερότητες και οι αξίες ενός πολιτισμικού χώρου, να ορίζονται οι κατευθυντήριοι άξονες για την ολοκληρωμένη αντιμετώπιση και οργάνωση του. Στην συνέχεια αναπτύσσεται η ανάδειξη, η προβολή και η επαύξηση της εκπαιδευτικής αλλά και ψυχαγωγικής επιρροής των μνημείων με τις σύγχρονες προσεγγίσεις για τα μνημεία και πως παρατηρείται ότι ο ρόλος του κοινού, μπορεί να κατορθώσει το όριο κατανόησης που επιβάλλει ο αρχαιολογικός χώρος.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται η παρούσα κατάσταση του καστρόλοφου, ειδικότερα από τους καταστροφικούς σεισμούς του 1953 που έπληξαν το νησί της Ζακύνθου. Παρουσιάζονται οι τελευταίες ανασκαφές και συντηρήσεις των αρχαιολογικών κατάλοιπων του ενετικού κάστρου της Μπόχαλης, θέματα προσβασιμότητας, υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων στα μνημεία του λόφου και τις συντηρήσεις που έχουν υποστεί τα τελευταία χρόνια.

Το τέταρτο κεφάλαιο αποτελεί την πρόταση διαμόρφωσης του καστρόλοφου της Μπόχαλης. Αρχικά, η κύρια σημασία είναι οι εργασίες ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων και οι επεμβάσεις που πρέπει να εναρμονίζονται με τις αρχές που προκύπτουν από τις διεθνείς συμβάσεις και την αρχαιολογική νομοθεσία. Στην συνέχεια παρουσιάζονται προτάσεις σχετικά με την καλύτερη ανάδειξη του καστρόλοφου σύμφωνα με τις σύγχρονες τάσεις για τους αρχαιολογικούς χώρους και προτεινόμενες διαμορφώσεις και διευθετήσεις χώρων και εγκατάσταση υποδομών.

Στόχος της εργασίας είναι η αποτύπωση της ιστορίας του καστρόλοφου, να δοθούν εναλλακτικοί τρόποι ανάδειξης και διασύνδεσης με την σύγχρονη εποχή, καθώς και την συχνή συντήρηση και προβολή της υλικής πολιτισμικής κληρονομιάς της Ζακύνθου.

1. Η Ζάκυνθος

Η Ζάκυνθος ή το Φιόρο του Λεβάντε κατά τους Βενετσιάνους, είναι ένα από τα νησιά του Ιονίου Πελάγους με έκταση 402 τετραγωνικών χιλιομέτρων, απέχει 14 χιλιόμετρα νότια της νήσου Κεφαλονιάς και 17 ναυτικά μίλια από την δυτική ακτή της Πελοποννήσου, την Κυλλήνη. Μορφολογικά χωρίζεται στο ανατολικό πεδινό μέρος του νησιού που είναι πικνοκατοικημένο και στο δυτικό τμήμα που βρίσκεται το όρος Βραχίωνας ύψους 756 μέτρων.¹ Σχηματίζει ένα ακανόνιστο τριγωνικό σχήμα με ελαφριά κλίση προς τα δυτικά και μεγαλύτερο πλάτος στα ανατολικά. Από γεωλογικής άποψης, αρχικά το νησί ήταν στον πυθμένας της θάλασσας, όμως με τις γεωλογικές μεταβολές και την ανύψωση του εδάφους της γης (ηωκενούς εποχής- μειωκενούς της τριτογενούς περιόδου) συμπεριλήφθηκε στην Αιγηίδα ξηρά, όπως συνέβη και στην σημερινή Ελλάδα. Η Ζάκυνθος ήταν ενωμένη με την Πελοπόννησο, μετά από κατακόρυφες κινήσεις του εδάφους, χωρίσθηκε και σχημάτισε στα ανατολικά της ένα σχετικά αβαθές ρήγμα όπου κατέρχεται σε οριζόντια απόσταση 2 χιλιομέτρων μεταξύ 250 και 519 μέτρα βάθους. Το σημερινό νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού χρονολογείται κατά την Κρητιδική περίοδο, ενώ το αρχαιότερο και στερεότερο μέρος της αποτέλεσε η ορεινή της διαμόρφωση όπου ανάγεται η κορυφή του όρους Σκοπός. Το βορειοδυτικό τμήμα της νήσου σχηματίστηκε κατά την τριτογενή του νεοζωϊκού αιώνα και η κεντρική πεδιάδα ανήκει στην τεταρτογενή περίοδο σχηματισμένη από ίζημα και καλυπτόμενη από προσχώσεις γόνιμου εδάφους. Το μεγαλύτερο τμήμα του νησιού είναι ημιορεινό καλύπτοντας τα τρία τέταρτα της επιφάνειας του με την υψηλότερη κορυφή του όρους Βραχίωνα, το χωριό Γύρι και νοτιοανατολικά υψώνεται το βουνό του Σκοπού, σχηματίζοντας τον μεγαλύτερο κόλπο του νησιού τον Λαγανά, που από τα αρχαία χρόνια αποτελούσε ασφαλή ορμό για τα περιπλέοντα πλοία της περιοχής. Το πεδινό της τμήμα ξεχωρίζει για την πλούσια βλάστηση του και αποτελεί τον μεγαλύτερο πόρο γεωργικής παραγωγής του νησιού.²

Υπάρχουν πολλές εκδοχές και δοξασίες σχετικά με το όνομα της Ζακύνθου, η πρώτη αναφορά του ονόματος της γίνεται από τον ποιητή Όμηρο, που την ονομάζει “Υληέσσα”, δηλαδή δασωμένη. Μια άλλη ονομασία μαρτυρείται από τον πρώτο της οικιστή τον Ζάκυνθο περί το 1537 π.Χ., ερχόμενος από την Ψωφίδα της Αρκαδίας, μαζί

¹ Ανδρεώλας 2003, 15

² Ιθακήσιος 1988, 5

με αρκετούς άνδρες κατακτώντας το νησί όπου και έδωσε το όνομα του. Ο Άγγλος περιηγητής Worthsworth υποστηρίζει πως ο ήρωας Ζάκυνθος ήταν ανύπαρκτος και η λέξη Ζάκυνθος είναι σύνθετη από το επιτατικό επίρρημα **ζακ+κυνθος**. Το μόριον **ζα** στην αρχαία Ελληνική σημαίνει 'πολύ' η **διά** και η λέξη **κυνθός** υποδηλώνει τον λόφο, συνεπώς το όνομα της Ζακύνθου είναι Πολύλοφος, όπως συναντάτε και σε άλλα μέρη της Ελλάδας, π.χ. το όρος Αράκυνθος. Σύμφωνα με την επιστήμη την γλωσσολογίας είναι ελληνικό πελασγικό και έχει δύο συνθετικά: το **ζακ** που σημαίνει ιερός ή δασώδης και το **-ύνθος** που σημαίνει στεριά η χώρα. Η κατάληξη **-υνθός** είναι η αρχαιότερη κατάληξη όπου σώζεται σε αρκετά τοπωνύμια μέχρι σήμερα.³ Μια άλλη άποψη για το όνομα του νησιού προήλθε από τον Ρωμαίο συγγραφέα Πλίνιο, λέγοντας πως το πρώτο όνομα της Ζακύνθου ήταν Ύρια και ονομάστηκε έτσι από τους πρώτους κάτοικους που ήρθαν από την μικρή πόλη της Βοιωτίας, που ουδέποτε δεν κατοίκησαν στο νησί, είτε Υριέα ήρωα της Αρκαδίας.⁴

Η Ζάκυνθος όπως και όλα τα νησιά της Επτανήσου, υποτάχθηκε στην Αθηναϊκή ηγεμονία στα μέσα του 8^ο αιώνα π.Χ., ενώ κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο είχε αυξηθεί ο πληθυσμός της και η οχυρή ακρόπολη (Ενετικό κάστρο), την οποία οι Σπαρτιάτες δεν κατάφεραν να καταβάλουν. Από τον 2^ο αιώνα π.Χ. μέχρι το 217 π.Χ., η Ζάκυνθος ήταν ανεξάρτητη όταν την κατέλαβε ο Φίλιππος Γ' της Μακεδονίας κατά την διάρκεια του συμμαχικού πολέμου. Κατά την βυζαντινή περίοδο το νησί αποτέλεσε τμήμα της Βυζαντινής κυριαρχίας στα δυτικά σύνορα του ανατολικού τμήματος της και δοκιμάστηκαν αρκετές επιδρομές βάρβαρων και πειρατών για περίπου 800 χρόνια. Αυτές οι επιδρομές, οι ισχυρές πιέσεις κατά της ορθόδοξης εκκλησίας στο πρώτο διάστημα της Φράγκικης κυριαρχίας και οι καταστροφικοί σεισμοί οφείλονται στα ελάχιστα βυζαντινά μνημεία στην Ζάκυνθο.⁵ Στην ερειπωμένη και με φθαρμένο πληθυσμό της Ζακύνθου, βρήκαν καταφύγιο μέτοικοι από άλλες ενετοκρατούμενες περιοχές με αντάλλαγμα καλλιεργήσιμη γη υπερασπίζοντας τα συμφέροντα της Βενετίας και πρόσφυγες από την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα οι οποίοι βρήκαν ασφάλεια, σταθερότητα και οικονομική οργάνωση. Λόγω της απότομης αύξησης του πληθυσμού, έγινε αναγκαίο το άνοιγμα της πόλης από τις οχυρώσεις του κάστρου μέχρι την θάλασσα, δημιουργώντας την πόλη του Αιγιαλού και επίσης την Ζάκυνθος να

³ Ανδρεώλας 2003, 19-20

⁴ Ζώης 1955, 17

⁵ Μυλωνά 1998, 20

βρίσκεται υπό την ηγεσία της Βενετίας (1^η Μαΐου 1485). Εκτός από την επέκταση της πόλης δημιουργήθηκαν τρεις τάξεις: των ευγενών, των αστών και του λαού (ποπολάρων), όμως λόγω ότι οι ποπολάρτοι ήταν η ασθενότερη οικονομικά και κοινωνικά τάξη, ήρθαν σε σύγκρουση με τους κατακτητές, δημιουργώντας το 1628 την πρώτη αστική επανάσταση ‘‘Το ρεμπελιό των ποπολάρων’’⁶. Στην συνθήκη των Παρισίων (1815), τα Ιόνια νησιά κηρύσσονται επίσημα ένα ενιαίο, αυτόνομο και ανεξάρτητο κράτος, υπό την ηγεσία της Α. Βρετανικής Μεγαλειότητας και των διάδοχων της, αλλά το ριζοσπαστικό κίνημα λόγω των συγκρούσεων που είχαν οι ευγενείς με την αστική τάξη, ζητούσαν την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα. Κατά την περίοδο της επανάστασης του 1821, η Ζάκυνθος αποτέλεσε έδρα της Φιλικής Εταιρίας και καταφύγιο για τους αγωνιστές της επανάστασης ενάντια στον τούρκικο ζυγό. Παρόλα αυτά, Το όνειρο των ριζοσπαστών δεν άργησε να πραγματοποιηθεί γεγονός ότι το 1863 η Βουλή της Επτανήσου υπέγραψε την συνθήκη των Παρισίων, κηρύσσοντας επίσημα την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα (21^η Μαΐου 1864).⁷

Ένα από τα σημαντικότερα γεωλογικά στάδια της Ζακύνθου είναι η τοποθεσία της πάνω στο κρσπεδο της Ευρωπαϊκής λιθοσφαιρικής πλάκας, κοντά στο μέτωπο του αιγαιακού τόξου, το οποίο ξεκινάει βόρεια της Κέρκυρας, περνώντας δυτικά της Πελοποννήσου και νότια της Κρήτης, καταλήγοντας στην Ρόδο. Το μέτωπο του αιγαιακού τόξου είναι ένα σημαντικό γεωλογικό όριο μεταξύ της Ευρωπαϊκή και Αφρικανικής πλάκας, καθώς αλληλοπροσεγγίζονται κατά 5 εκατοστά τον χρόνο. Αυτή η σύγκρουση των δύο τεκτονικών πλακών είναι τόσο πολυτάραχη, με αποτέλεσμα η γεωλογική δραστηριότητα της περιοχής να δημιουργεί πολλούς σεισμούς στα χρονικά της Ζακύνθου.⁸ Ο πρώτος σεισμός εξ αυτών μνημονεύονται το 1514, ο οποίος κατέστρεψε πολλά μνημεία που μαρτυρούσαν τον αυθεντικό πολιτισμό της Ζακύνθου, μέρη της αρχαίας Ακρόπολης και του φρουρίου, ενώ ο τελευταίος συντριπτικός σεισμός της 12^η Αυγούστου του 1953, συνοδευόμενος με την ισοπεδωτική μανία της φωτιάς μετέτρεψε το νησί σε μια άμορφη μάζα από ξύλα, χώματα και πέτρες, χάνοντας και το τελευταίο στοιχείο της ιστορίας της Ζακύνθου καθώς και πάνω από 80 ανθρώπινες ζωές. Ύστερα από την καταστροφή, μόνο τέσσερα κτήρια απέμειναν σε ολόκληρη την πόλη, ο ναός του Αγίου Διονυσίου, το 3^ο δημοτικό Ζακύνθου (Άμμου),

⁶ Ζώης 1955

⁷ Μυλωνά 1998, 28-29

⁸ Denis Sorel 1993, 17-18

το υποκατάστημα της Εθνικής τράπεζας και η οικία του Νικολάου Σαρακίνη στο στενόφορο. Παράλληλα, όρθια παρέμειναν με τις καμπάνες τους επάνω στα καμπαναριά της Παναγίας της Πικριδιώτισσας και της Χρυσοπηγής, η οποίες ξανακτίστηκαν και υπάρχουν μέχρι σήμερα.⁹

Ο καστρόλοφος της Ζακύνθου

Πάνω από την σύγχρονη πόλη της Ζακύνθου βρίσκεται ο λόφος της Μπόχαλης, το όνομα προκύπτει από την αλβανική οικογένεια Μπόχαλη με καταγωγή από την Μάνη, είναι αναμφίβολα η παλαιότερη ακρόπολη της Ζακύνθου περίπου τον 5^ο αιώνα π.Χ., με βάσιμες υποψίες πως έγινε μια γεωλογική καταστροφή που χώρισε την νοτιοανατολική άκρη του λόφου από τον άλλο λόφο του Εξήντα Βελονιού. Πολλοί ερευνητές της ιστορίας της Ζακύνθου, δεν μπόρεσαν να εξηγήσουν την γεωλογική αυτή καταστροφή που χώρισε τους δύο λόφους, θάβοντας έτσι τον πολιτισμό της αρχαίας Ψωφίδας και κατέληξαν στον αρχαιότερο καταγεγραμμένο καταστροφικό σεισμό του 1469. Από την άλλη, η προφορική παράδοση αναφέρει πως το θαμμένο κομμάτι της Ψωφίδας ήταν μια μεσαιωνική πόλη που άρχιζε από το σημερινό ύψωμα της τότε εκκλησίας του Προφήτη Ηλία και έφτανε μέχρι την λατινική Μητρόπολη του Παντοκράτορα, αλλά ακόμη δεν υπάρχουν σαφείς ντοκουμέντα για αυτόν τον πολιτισμό που χάθηκε από σεισμούς αλλά και επιδρομών Γότθων, Ούνων, Σαρακηνών, Σταυροφόρων και Νορμανδών, κρύβοντας έτσι κάθε στοιχείο της αρχαίας ακρόπολης της Ζακύνθου. Δυστυχώς η αρχαιολογική σκαπάνη δεν εργάστηκε ποτέ μέχρι σήμερα, ώστε να εξηγήσει και να τεκμηριώσει την χαμένη πολιτεία και τις επαναλαμβανόμενες γεωλογικές μεταβολές του λόφου της Μπόχαλης.¹⁰

⁹ Στραβόλεμος 1958 : Στενόφορος: Η οδός Ελευθερίου Βενιζέλου που βρίσκεται στο σημερινό κέντρο της πόλης της Ζακύνθου. 25, 192-202

¹⁰ Κονόμος 1979, 9

Το κάστρο της Μπόχαλης

Η πόλη κράτος της Ζακύνθου ιδρύθηκε πάνω στον λόφο στον φυσικό όρμο στα τέλη του 8^ο αιώνα π.Χ. από πελοποννήσιους αποίκους, τα τείχη του ενετικού φρουρίου άρχισαν να δημιουργούνται τον 5ο αιώνα π.Χ. δηλαδή από την αρχαία ακόμη ακρόπολη, τα σημερινά τείχη κατασκευάστηκαν το 1646 μαζί με τον λιθόστρωτο δρόμο που ξεκινούσε από το κάστρο κι έφθανε μέχρι τον Αιγιαλό (σημερινή πόλη της Ζακύνθου) η Strada Giustiniana ή Σαρτζάδα. Το 1479, το κάστρο καταλαμβάνεται και καταστρέφεται ολοσχερώς από τους Τούρκους, παραχωρώντας το νησί στην Βενετία με τον όρο να μην τειχίσουν την πόλη, όμως ο Ζακυνθινός λαός φοβούμενος για νέα επίθεση των Τούρκων, κατασκεύασαν πρόχειρα τείχη από πέτρα και λάσπη τα οποία έπεσαν με τις πρώτες βροχές. Η θέση της Ζακύνθου απέκτησε ιδιαίτερη σημασία για την Βενετία το 1500 λόγω συμμετοχής στην άλωση της Μεθώνης, Κορώνης και Ναβαρίνου από τους Τούρκους, δημιουργώντας τρία χρόνια μετά την νέα οχύρωση του κάστρου και από αυτή την οχύρωση σώζεται μέχρι σήμερα ένα τμήμα της με εντειχισμένα ανάγλυφα οικόσημα και τον φτερωτό λιοντάρι του Αγίου Μάρκου. Στις 16 Απριλίου 1513 γίνεται στα νεότερα χρόνια ο πρώτος μεγάλος σεισμός της Ζακύνθου, ο οποίος κατέστρεψε τα σπίτια του κάστρου και του Αιγιαλού και πέντε μήνες αργότερα έγιναν δώδεκα δονήσεις που ήταν αρκετές για να ισοπεδώσουν ότι είχε απομείνει στο νησί, δημιουργώντας στους Ζακυνθινούς πολίτες αγωνία για τους συχνούς καταστροφικούς σεισμούς και έχοντας πάντα την απειλή των Τούρκων. Ύστερα από τους σεισμούς του 1554, 1556, 1591 και τους Τούρκους που το 1571 έκαψαν τον Αιγιαλό και πολιορκήσαν το κάστρο ένα μήνα χωρίς όμως να καταφέρουν να το καταβάλουν, οι Βενετοί συνειδητοποίησαν την ανάγκη που είχε η Ζάκυνθος για την καλύτερη οχύρωση του κάστρου και έτσι το 1645 έφθασαν στην Ζάκυνθο ο προβλεπτής Giovanni-Batista Grimani, ο στρατηγός Gildas και πολλοί μηχανικοί, ώστε να φροντίσουν την κατασκευή των νέων οχυρωμάτων. Οι σεισμοί της Ζακύνθου δεν σταμάτησαν το έργο τους, μπορεί η ζημίες να ήταν μικρότερες σε σχέση με τους προηγούμενους σεισμούς αφού τα τείχη ήταν ανθεκτικότερα από τις δαπάνες των Βενετών που κυριαρχούσαν το νησί, συγκεκριμένα το 1664 δαπανήθηκαν 1.500 δουκάτα για την ανέγερση των νέων τοίχων του κάστρου. Οι τελευταία σημαία που ανέβηκε πριν την Ελληνική σημαία, ήταν αυτή των Άγγλων το 1809 όπου εγκατέστησαν μόνιμοι φρουρά για την συντήρηση του με κόστος 1.876 τάλληρα και 47 παράδες. Την 21 Μαΐου 1864 πραγματοποιήθηκε η ένωση της Επτανήσου με την

Ελλάδα, ο ύπαρχος της Ζακύνθου παρέλαβε τα κλειδιά του φρουρίου από τον Άγγλο φρούραρχο, οπού ανυψώθηκε η Ελληνική σημαία. Η αναχώρηση των Άγγλων έγινε ο πρόδρομος της καταστροφής του φρουρίου, οπού εγκαταλείφθηκε. Αξίζει να σημειωθεί, πως από το 1864 μέχρι το 1886, έγιναν στην Ζάκυνθο 640 σεισμοί, τα τείχη όμως του κάστρου έμεναν όρθια, μέχρι τον σεισμό του 1893 όπου υπήρξαν οι πρώτες καταστροφές στις ανατολικές και δυτικές επάλξεις.¹¹ Μετά την πτώση του Ιονίου Κράτους, το 1897-1898 έγιναν οι πρώτες ανασκαφές μέσα στο κάστρο για την ανεύρεση «θησαυρού» με την άδεια της Ελληνικής κυβέρνησης Έλληνες, Ιταλοί έσκαψαν γύρω από τους ναούς της Παναγίας της Λαουρέντενας, του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, της Αγίας Βαρβάρας, των φυλακών και σε άλλα σημεία του κάστρου, χωρίς όμως την πλήρη ανάδειξη τους. Το 1908 το κάστρο βρισκόταν σε εγκατάλειψη, τα κτήρια είχαν καταπέσει, οι εκκλησίες δεν λειτουργούσαν πλέον, μόνο οι φυλακές ήταν σε χρήση και ένα κτήριο για την χρήση τηλεγράφου και την πώληση ξηρού χόρτου υπέρ του δημοσίου. Τον Οκτώβριο του 1923 με υπουργική απόφαση, διατάχθηκε η αναδάσωση 50 περίπου στρεμμάτων του φρουρίου, που άρχισε το 1939. Σήμερα τα πεύκα καλύπτουν όλη την έκταση του εσωτερικού του κάστρου και των πράνων του λόφου μέχρι τα τείχη, με αποτέλεσμα να είναι μια μόνιμη απειλή για πυρκαγιά, οι ρίζες τους έχουν προκαλέσει ζημιές στη θεμελίωση και την τοιχοποιία πολλών μνημείων. Συνοψίζοντας, καθ' όλη την διάρκεια ζωής του κάστρου διαπιστώνεται ένα κύριο πρόβλημα, δημιουργούσε συνεχώς βλάστηση και υπήρχαν κατολισθήσεις από τις πλαγιές του κάστρου, που το καθιστά επικίνδυνο για την καταστροφή του οχυρού, σπιτιών ακόμη κι θανατηφόρων ατυχημάτων και οι κίνδυνοι που κρύβει ένας σεισμός δεν έχουν εξαφανιστεί γιατί είναι βέβαιο ότι θα επηρεάσει την ευστάθεια των υπερκειμένων τμημάτων της οχύρωσης, με αποτέλεσμα την τελική του πτώση.¹²

Στις αρχές του 1970, η Αρχαιολογική Υπηρεσία πραγματοποίησε στερεωτικές εργασίες σε τμήματα των τειχών που κινδύνευαν να καταρρεύσουν. Αργότερα το 1984 έγιναν ανασκαφικές εργασίες και αποκαλύφθηκαν ναοί που χρονολογούνται από το 11^ο αιώνα έως τον 18^ο αιώνα και αποχετευτικοί αγωγοί. Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες για τα δημόσια κτήρια που υπήρχαν μέσα στο κάστρο από τον 16^ο αιώνα και μετά και ακόμα

¹¹ Κονόμος 1979, 85

¹² Μυλωνά 2003, 18-19

πιο ασαφές οι πληροφορίες των ερευνητών για την αρχιτεκτονική των κτηρίων, παρ' όλα αυτά τα κτήρια που διατηρούνται έως σήμερα είναι:

Φυλακές

Τα δύο κτίσματα των φυλακών επί ενετοκρατίας αποτελούσαν τις κρατικές φυλακές βρίσκονται κοντά στην μικρή πυριτιδαποθήκη, αναδεικνύοντας τες μετά από την απομάκρυνση χωμάτων που τις σκέπαζε. Τα μικρά κελία διατηρούνται σε καλή κατάσταση, ενώ στην ανατολική πλευρά της φυλακής, αποκαλύφθηκαν λίθινες κρηπίδες που στήριζαν το σιδερένιο κιγκλίδωμα και γύρω από το συγκρότημα υπάρχει ένα μεγάλος τοίχος που πιθανόν αγκαλιάζει την αυλή των φυλακών. Παρατηρείται πως στην διάρκεια της ζωής του κάστρου οι φυλακές είχαν υποστεί επισκευές και ανακαινίσεις, όπως το 1884 όπου ύστερα από επισκευή άρχισαν να λειτουργούν σαν ποινικές φυλακές, όμως ο καταστροφικός σεισμός του 1893 ερείπωσε τις φυλακές και λεηλατήθηκαν με την αρπαγή θυρών, παραθύρων και άλλων υλικών και στα τέλη της ενετοκρατίας στην εγκατάλειψη του κάστρου (1908), οι φυλακές μεταφέρθηκαν στον Αιγιαλό, αξιοποιώντας τα κτίσματα υπέρ του δημοσίου.¹³

Στρατώνες

Ο E.L. Salvator σύμφωνα με έναν χάρτη του 19^ο αιώνα, δημοσιεύει τέσσερα μεγάλα κτίρια, που βρίσκονται στην νότιο-ανατολική μεριά του κάστρου και τα ταυτίζει με στρατώνες. Ύστερα από ανασκαφές που έγιναν κοντά στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, αναδείχθηκε ένα μεγάλο κτίσμα που μάλλον πρόκειται για τον Αγγλικό στρατώνα, το οποίο έχει πολλούς εσωτερικούς τοίχους που είναι κατασκευασμένοι σε διάφορες εποχές, χαρακτηριστικό του είναι ο Βοτσαλωτός διάδρομος που είναι περιφερειακός και για την συλλογή των υδάτων της στέγης. Οι κάτοικοι της περιοχής αποκαλούν τους στρατώνες νοσοκομείο, που αυτό ίσως υποδηλώνει μια πιθανή χρήση του κτηρίου.¹⁴

¹³ Μυλωνά 2003, 33

¹⁴ Μυλωνά 2003, 35-38

Διοικητήριο

Το κτίριο της διοίκησης αποτελούσε κατοικία του προβλεπτή, είναι κτισμένο στην νότιο-ανατολική μεριά του κάστρου, μετά την νότια πύλη απέναντι από την μεγάλη πυριτιδαποθήκη, δηλαδή μέσα στο χώρο των στρατώνων και αργότερα των φυλακών. Το αρχικό κτίσμα (1542) ήταν ένα επιβλητικό οικοδόμημα με μεγάλη κεντρική σάλα που συνεδρίαζε το συμβούλιο της κοινότητας χτυπώντας την καμπάνα της νότιας πύλης δύο μέρες πριν την συνεδρίαση. Ακόμη, το διοικητήριο καταστράφηκε δύο φορές στους σεισμούς του 1767 και του 1791 και μάλιστα μετά τον σεισμό του 1767 όταν έγινε η ανακατασκευή του κτιρίου ήταν ένα «πενιχρό οικοδόμημα» με απλά δωμάτια χωρίς να έχουν αξία, σχολίασε χαρακτηριστικά ο Andre Gasset de Saint-Sauveur.¹⁵

Πυριτιδαποθήκες

Σήμερα σώζονται δύο πυριτιδαποθήκες που έχουν αποτυπωθεί στον χάρτη του E.L. Salvator, οι οποίες αναφέρονται σε εκθέσεις συνδίκων προς την Βενετία για τις ανάγκες των επισκευών τους. Η μεγαλύτερη βρίσκεται κοντά στον προμαχώνα Bembo, είναι ένα μεγάλο κεραμοσκεπές κτίσμα με χοντρούς τοίχους, έναν ψηλό μαντρότοιχο που περιβάλλεται γύρω από αυτό και κατά την διάρκεια καθαρισμών αναδείχθηκε τμήμα πλακόστρωσης του περιβόλου.

Η μικρή πυριτιδαποθήκη βρίσκεται πίσω από τις φυλακές δίπλα από τον προμαχώνα Grimani, έχει τετράγωνο σχήμα με πυραμιδοειδή κάλυψη, αλλά η σκεπή και το εσωτερικό της έχουν καταστραφεί. Κατά την διάρκεια της αναστήλωσης της, διαπιστώθηκαν πολλές επεμβάσεις διάφορων εποχών, εξωτερικά αποκαλύφθηκε ο περίβολος γύρω από το κτίσμα και το λιθόστρωτο δάπεδο.

Γήπεδο

Ανακαλύφθηκε στην βορειοδυτική πλευρά του κάστρου, κοντά στο οχύρωμα Posto dell' Pozzetto, έχει τρεις πλευρές σχηματίζοντας ένα σχήμα Π, του οποίου οι τοίχοι σώζονται μέχρι σήμερα σε μικρό ύψος και διακρίνεται η ιδιαίτερη επιμέλεια της κατασκευής του. Το κτίσμα φαίνεται να μην είχε ποτέ στέγαση αφού ήταν εσωτερικά του φρουρίου και όπως αναφέρει ο E.L. Salvator (1900) το πάτωμα πρέπει να ήταν στρωμένο με πλακάκια, γεγονός που από τις πρόσφατες ανασκαφές βρέθηκαν μερικά

¹⁵ Μυλωνά 2003, 32

κατάλοιπα από τα πλακάκια στο δάπεδο του γηπέδου. Επίσης αναφέρει πως σε εκείνο το γήπεδο έπαιζαν μπάλα οι Άγγλοι αξιωματικοί.¹⁶

Εκκλησίες

Σύμφωνα με τις αρχειακές πηγές, φαίνεται πως μέσα στο κάστρο υπήρχαν δώδεκα ορθόδοξες και πέντε καθολικές εκκλησίες και χρονολογούνται από το 12^ο έως τον 17^ο αιώνα. Οι **καθολικές** εκκλησίες που έχουν αναδειχθεί είναι:

San Salvatore (Σωτήρας)

Βρίσκεται μισοερειπωμένη στην Βορειοδυτική πλευρά του κάστρου, σύμφωνα με τις ανασκαφικές έρευνες φαίνεται ότι είχε ύψος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου μετά χορών. Σήμερα διατηρούνται η κόγχη του διακονικού ανατολικά και η κόγχη της νότιας πλευράς, η οποία έχει καταπέσει, ο ναός είναι κτισμένος με πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία με διπλή σειρά τούβλων, που μοιάζει με μνημεία του 12^ο αιώνα.¹⁷

Αγία Βαρβάρα

Ο ναός αυτός είναι αφιερωμένος στην Αγία Βαρβάρα, βρίσκεται κοντά στις ενετικές φυλακές, όπου μετά από ανασκαφική έρευνα βρέθηκαν τα μισά τοίχοι λίγο πιο πάνω από την στάθμη του πλακόστρωτου δαπέδου.

Ορθόδοξες Εκκλησίες

Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος

Ακριβώς μετά από την Τρίτη πύλη του κάστρου, δεσπόζει ο ναός του Αγίου Ιωάννη του θεολόγου, κτισμένος το 1486 από τις εξέχουσες ιερατικές προσωπικότητες της οικογένειας Μακρή. Κατά την διάρκεια της ανασκαφής, φανερώθηκαν σε μικρό ύψος τα τοίχοι του ναού και στην βορειοανατολική γωνία του ναού πάνω στην αρχική θεμελίωση υπάρχει ακόμα ένα κομμάτι της ανακατασκευή του 1662. Έξω από το βόρειο τοίχο βρέθηκε μια μαρμάρινη λεκάνη αγιασμού, που φυλάσσεται στο Βυζαντινό Μουσείο Ζακύνθου

¹⁶ Μυλωνά 2003, 39

¹⁷ Μυλωνά 2003 : ρυθμός σταυροειδούς εγγεγραμμένου μετά χορών που υποδηλώνει το αγιορείτικο τρίκογχο. 40

Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος

Σύμφωνα με την κώδικα της μονής, ο ναός ιδρύθηκε το 1478 από την Κλεώπη Κοψίδα, κόρη του Leonardo di Tocco. Το 1603 παραχωρήθηκε στην κοινότητα της Ζακύνθου δημιουργώντας τον σε γυναικείο μοναστήρι με προστάτη του μοναστηριού αλλά και της Ζακύνθου τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, οι βενετοί εξακολουθούσαν να τον αναγνωρίζουν και μετά την ανακήρυξη του Αγίου Διονυσίου ως Προστάτης της Ζακύνθου. Σήμερα σώζεται ένα μεγάλο μέρος του ναού, όλοι οι τοίχοι, ένα μεγάλο μέρος της πλακόστρωσης εσωτερικά και τα πρώτα σκαλοπάτια που πιθανόν οδηγούσαν στον γυναικωνίτη. στο θαυμάσιο αυτό σύνολο των ανάγλυφων αρχιτεκτονικών μελών διακρίνεται η μπαρόκ επίδραση που είχε η Ζάκυνθος της περίοδο της ενετοκρατίας.¹⁸

Προμαχώνες – Οχυρώματα

Τα σημερινά τοίχοι του κάστρου χρονολογούνται από το 1645 υπό την επίβλεψη των Βενετών μηχανικών και την προσωπική εργασία των Ζακυνθινών, με κυρίαρχο στοιχείο τους προμαχώνες. Οι προμαχώνες του κάστρου δεν είναι πλήρεις, σύμφωνα με τις προδιαγραφές των μηχανικών της εποχής, οι μορφές και το μέγεθος ποικιλούν ανάλογα με το έδαφος και τις αμυντικές ανάγκες που ήθελα να καλύψουν.

Οι περισσότεροι προμαχώνες βρίσκονται στην βορειοανατολική πλευρά του κάστρου, γεγονός ότι αυτή ήταν η πιο ευάλωτη στις εχθρικές επιθέσεις πειρατών λόγω της θάλασσας. Εκεί υπάρχουν ο προμαχώνας Grimanì που σύμφωνα με μαρτυρίες κάτω από τον προμαχώνα υπάρχουν υπόγειες στοές (όπως όλα τα φρούρια της τότε εποχής) και μετά τον χαρακτηριστικό διάδρομο υπάρχει η πυλίδα είσοδος στην χαμηλή πλατεία του, όπου εκεί βρίσκεται ο τηλεγράφος (Σινιάλο). Βορειότερα βρίσκεται το οχύρωμα Tre Porte, που σήμερα αποτελεί την μοναδική ασφαλής είσοδο του κάστρου, από εκείνο το σημείο ξεκινούσε ο δρόμος Strada Giustiniana ή Σαρτζάδα που έφθανε μέχρι την Strada Larga (σημερινή πλατεία Ρούγας) στον Αιγιαλό. Στην ίδια πλευρά υπάρχει το οχύρωμα Minotto που πρόκειται για αμυντικό σύστημα για την αντιμετώπιση των εχθρικών υπονόμων. Στην νοτιοανατολική πλευρά του κάστρου, διατηρείται το οχύρωμα Bembo με την επιβλητική πύλη, η οποία έκλεισε οριστικά το 1738 και στην θέση της τοποθετήθηκε η καμπάνα που σήμαινε την έναρξη των συνεδριάσεων του

¹⁸ Μυλωνά 2003, 43-44

συμβουλίου της κοινότητας κι αργότερα ως δημόσιο ρολόι της πόλης. Το οχύρωμα αυτό κατασκευάστηκε από τον μηχανικό Vernada και πάνω από την πύλη του αναγράφονται κάποιες επιγραφές που διακρίνονται μέχρι σήμερα.

Η εξωτερική πλευρά του είναι κτισμένη με κανονικές ορθογώνιες πέτρες συναρμολογημένες με ασβεστοκονία, το τείχος του περιβόλου συγκρατεί τις εσωτερικές επιχωματώσεις σε όλο το ύψος του χωρίζεται σε τρία τμήματα:

- **Scarpa della muraglia**, είναι το κεκλιμένο τμήμα του τείχους με μεγαλύτερο ύψος και φθάνει από το έδαφος μέχρι το επίπεδο του εσωτερικού του κάστρου.
- **Cordone**, είναι το διάζωμα που σχηματίζεται από μια σειρά μεγάλες πέτρες με ημικύκλια διατομή στην εξωτερική πλευρά τους. Εκτός από την διακόσμηση που πρόσφερε στα τοίχοι, εμποδίζε και τις εχθρικές αναρριχήσεις.
- **Parapetto**, είναι το τμήμα του τείχους του οχυρού που βρίσκεται πάνω από το Cordone στο οποίο ανοίγονται οι κανονιοθυρίδες και οι πολεμίστρες με σκοπό την κάλυψη των στρατιωτών. Όμως το Parapetto ήταν πιο εύκαμπτο από τα άλλα τμήματα του κάστρου με αποτέλεσμα την συνεχή καταστροφή του, για αυτό είναι δύσκολο να προσδιοριστούν με ακρίβεια τα πρώτα parapetto, αφού δεν υπάρχουν πλέον. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό στοιχείο για τον περίβολο του κάστρου ήταν οι κυκλικές σκοπιές που ισοπεδώθηκαν στον μεγάλο σεισμό του 1953.

Η κατασκευή της οχύρωσης του κάστρου από τους Βενετούς μένει μέχρι και σήμερα άλυτη, καθώς χρειάζεται συστηματική έρευνα, ανασκαφικές εργασίες και καθορισμούς ώστε με την πάροδο του χρόνου να τεκμηριωθεί η αρχιτεκτονική του σημασία.¹⁹ Η σημερινή κατάσταση του Ενετικού Κάστρου είναι αρκετά παραμελημένη, καθώς είναι πολύ χρονοβόρα η πλήρης συντήρηση του, μέρη από τα ανατολικά οχυρώματα αρχίζουν να πέφτουν από τα συχνά ακραία καιρικά φαινόμενα, τα δέντρα που υπάρχουν εντός του οχυρώματος έχουν αναπτυχθεί ραγδαία με αποτέλεσμα να είναι επικίνδυνα για τους επισκέπτες αλλά και για τα μνημεία.

¹⁹ Μυλωνά 2003, 20-29

Το εξώχωρον του Μπόχαλη

Ακολουθώντας την Σαρτζάδα από το κάστρο, περνάμε στον ενδιαμέσο τμήμα της ανατολικής πλαγιάς του καστρολόφου, από τα τέλη του 16^ο αιώνα δημιουργείται ο οικισμός της Μπόχαλης, το οποίο όνομα οφείλει στην αρχοντική οικογένεια του Μπόχαλη. Το χαρακτηριστικό τότε γνώρισμα του χωριού ήταν οι αψιδωτοί ανεμόμυλοι που υπήρχαν από τα πρώτα χρόνια των Βενετών μέχρι την Αγγλική προστασία. Η εκκλησίες του χωριού άφησαν μια πλούσια ιστορική και καλλιτεχνική παράδοση, μαζί με την συντεχνία αρτοποιών που ιδρύθηκε το 1681 και έφτιαχναν τα περίφημα biscotto, αλλά ισοπεδώθηκαν στο σεισμό του 1953.²⁰ Αργότερα, το 1840 κτίζεται ο ναός της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής ή Χρυσοπηγής του Κάστρου όπως την αποκαλούν οι Ζακυνθιοί, ενώ από τις αρχές του 16^ο αιώνα υπήρχαν οι ναοί της Αγίας Παρασκευής και του Αγίου Παντελεήμονα. Σήμερα το χωριό φημίζεται για την φυσική του ομορφιά, τα λιθόστρωτα ‘‘καντούνια’’, τους ευωδιστούς από γιασεμί κήπους της και την επιβλητική θέα της Τέρας²¹ από ανατολική πλευρά. Παρόλο που η Μπόχαλη καταστράφηκε δύο φορές από τους σεισμούς του 1893 και του 1953, η φυσιογνωμία της παραμένει ίδια αλλά με σύγχρονες υποδομές και με δύο συντηρημένες εκκλησίες.²²

Παναγία Ζωοδόχου Πηγής

Η Χρυσοπηγή του κάστρου σώζεται από το 1538, κτισμένη ανατολικά του χωριού, υπέστη ζημιές σε αρκετούς σεισμούς (1790,1799,1840), όπου μετά από το 1840 με πρωτοβουλία των επιτρόπων, ενώθηκαν οι περιουσίες των δύο εκκλησιών και κτίστηκε η σημερινή εκκλησία με καμπαναριό στην θέση που βρισκόταν η εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο Ανεμογδούρι. Αργότερα, ο ναός υπέστη ξανά ζημιές στους σεισμούς του 1893 και το 1953 πέφτει το καμπαναριό όπου και ξανακτίστηκε. Η εκκλησία διατηρεί σπάνια έργα τέχνης, με το σημαντικότερο όλης της χριστιανικής βυζαντινής αγιογραφίας, την επίχρυση θαυματουργεί εικόνα της Θεοτόκου Χρυσοπηγής απεικονίζοντας την Θεοτόκο και το θείου βρέφους, φερόμενη στην Ζάκυνθο από την Κρήτη.²³

²⁰ Κονόμος 1979, 208

²¹ Μυλωνά 2003: Τέρα (Terra Ferma) ονομαζόταν ο παλιός παραλιακός οικισμός της Ζακύνθου των 16^ο αιώνα (Αιγιαλός). 30

²² Μυλωνά 2003, 52

²³ Κονόμος 1967, 183

Αγία Παρασκευή

Ο ναός της Αγίας Παρασκευής βρίσκεται στο κέντρο του χωριού, χάνεται στο βάθος του χρόνου και το κτίριο του διασώθηκε από τον σεισμό του 1953, ο ναός μαρτυρείται από το 1514, με πρώτο εξουσιαστή τον Ανδρέα Καραβία και στο πέρασμα των χρόνων ανακαινίζονταν αρκετές φορές, αλλάζοντας συνεχώς εξουσιαστές. Έχει μια αξιοθαύμαστη αρχιτεκτονική με το καμπαναριό να κυριαρχεί μιας και δεν συνηθίζει κανείς να συναντά το δέσιμο των καμπανών σε ξύλο, που θυμίζει την Βενετσιάνικη τεχνοτροπία.²⁴

Γυρίζοντας προς το κάστρο και κατηφορίζοντας την Σαρτζάδα προς τον Αιγιαλό, στους πρόποδες του καστρόλοφου συναντάτε μια από τις πιο ιστορικές και επιβλητικές εκκλησίες της Ζακύνθου, την Παναγία την Πικριδιώτισσα. Σώζεται από τον 15^ο αιώνα με το αρχικό της όνομα Παναγία του Κανιόση, όμως αργότερα το 1542 μέχρι το 1590 εφημέρευε ο ιερωμένος και συμβολαιογράφος Στέφανος Πικρίδης, ονομάζοντας τον ναό η Παναγία του Πικρίδη ή κατά τους Ζακυνθινούς Πικριδιώτισσα. Στην θέση της εκκλησίας αυτής υπήρχε στην αρχαιότητα ο ειδωλολατρικός ναός του Βάχχου. Ο χαρακτηριστικός πύργος του καμπαναριού κτίστηκε το 1803 και έξω από την εκκλησία είχε τοποθετηθεί μια μονοκόμμη μαρμαρίνη δωρικού ρυθμού κολόνα, προερχόμενη από τον ειδωλολατρικό ναό, που αργότερα επί ενετοκρατίας χρησιμοποιήθηκε ως φανάρι. Τον Αύγουστο του 1953 η εκκλησία και το καμπαναριό ισοπεδώνονται, όπου και ξανακτίστηκαν.²⁵

Πίσω από την εκκλησία της Πικριδιώτισσας, βρισκόταν για πάνω από 400 χρόνια στην περιοχή του Κανέση, ο ναός και η μονή του Αγίου Γεωργίου της Κυπριάνας η της καλόγριας. Κτίστηκε το 1618, με πρώτο κτήτορα τον Μελλησινό, παραχωρώντας το αργότερα στα αδέρφια του για να μεταβληθεί σε αδελφάτο. Για περίπου 40 χρόνια, εφημέριος του ναού ήταν ο Νικηφόρος Μηλιώτης, μολοντί αργότερα με εντολή της Βενετίας τον Φεβρουάριο του 1669, κτίστηκε και ένα μοναστήρι δίπλα στον ναό. Το 1800 η εκάστοτε κυβέρνηση αποφάσισε η μονή να γίνει ίδρυμα για τις εκδιδόμενες γυναίκες και οι αφιερωμένες στον μοναχικό βίο παρθένες να αποχωρίσου, σταματώντας την λειτουργία του σαν μοναστήρι με νέα ονομασία σωφρονιστικού

²⁴ Κονόμος 1967, 132

²⁵ Κονόμος 1967, 139

κέντρου για γυναίκες. Ο ηγούμενος με την επιτροπή αντέδρασαν έντονα για την απόφαση του σωφρονιστικού κέντρου με αποτέλεσμα να σταματούν οι υποτροφίες και να κλείσει το κέντρο. Ο πρώτος σεισμός που έπληξε τον ναό έγινε το 1820, όπου μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα επισκευάστηκε. Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο ναός του Αγίου Γεωργίου αλλά και η μονή, περιείχαν αξιοθαύμαστα ξυλόγλυπτα της ορθόδοξης μετά βυζαντινής εποχής, που δυστυχώς τα περισσότερα χάθηκαν στον σεισμό της 12^η Αυγούστου του 1953 και ο ναός με την μονή δεν ξανακατασκευάστηκαν ποτέ. Κάποιες εικόνες, θρησκευτικά κειμήλια, τοιχογραφίες που σώθηκαν από τον σεισμό μεταφέρθηκαν στο βυζαντινό μουσείο Ζακύνθου και σήμερα από τον ναό σώζεται ένα μικρό κομμάτι του τοίχου, πιθανόν από το ιερό ή το καμπαναριό.²⁶

Κατεβαίνοντας λίγο πιο κάτω βρισκόταν η εκκλησία της Αγίας Άννας, κτισμένη το 1701 από τον αγιογράφο Φραγκίσκο Καλλέργη. Άγνωστο για το πότε γκρεμίστηκε, το 1953 αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες του Νικόλαου Καλλέργη (γιό του Φραγκίσκου) που χρονολογούνται από το 1715. Οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες, ο εσταυρωμένος του τέμπλου και οι εικόνες όπως εκείνης της Αγίας Άννας που κρατεί την Θεοτόκο, σώζονται στο μουσείο της Ζακύνθου.²⁷ Σήμερα η εκκλησία δεν σώζεται, μόνο το μουράγιο της και στην μνήμη της υπάρχει ένα μικρό εικονοστάσι.

Πιο κάτω από τον ναό, στην αρχή της Σαρτζάδας, βρίσκεται η ιστορική γεμάτη θρύλους παλιά βρύση. Στην συνοικία της παλιάς βρύσης σε ένα ανηφορικό καντούνι, βρισκόταν το πατρικό σπίτι του Διονύσιου Σολωμού, όπου πέρασε τα πρώτα 5 χρόνια της ζωής του εκεί μαζί με τον αδελφό του Δημήτρη και έπαιζε με τα παιδιά του “λαού” ενστερνίζοντας την γλώσσα τους και την νοοτροπία τους. Είναι μια παμπάλαη πέτρινη νερομάνα, τα νάματα της ήταν κοινά για τους άρχοντες, τους αστούς, τους ποπαλάρους, μια γειτονιά που δεν χαρακτηριζόταν ούτε λαϊκή ούτε αρχοντική μιας και από εκείνη την βρύση ξεκίνησε η παρέλαση των Ζακυνθινών στον αγώνα τους για την ένωση, διότι εκεί κοντά ήταν το σπίτι του αρχιριζοσπάστη Κωνσταντίνου Λομβάρδου. Το σπίτι που στεγαζόταν η βρύση γκρεμίστηκε στον σεισμό του 1953 και στην θέση του κτίστηκε μια σύγχρονη πολυκατοικία, όμως η βρύση παρέμεινε άθικτη, με το νερό να τρέχει μέχρι σήμερα.²⁸

²⁶ Ξένος 2003, 67-73

²⁷ Κονόμος 1967, 23

²⁸ Κονόμος 1979, 208

Η άλλη πλευρά του Καστρόλοφου

Η δυτική πλευρά του καστρόλοφου έχει γράψει κι αυτή την δική της ιστορία στα νεότερα χρόνια της Ζακύνθου, με τον ιστορικό λόφο του Στράνη, που αποτέλεσε σημαντικός πόλος έμπνευσης για τον εθνικό ποιητή Διονύσιο Σολωμό, που έγραψε κάτω από ένα πουρνάρι τον εθνικό ύμνο της Ελλάδας, ακούγοντας τις κανονιές από το πολιορκημένο Μεσολόγγι. Ο Διονύσιος Σολωμός γεννήθηκε στην Ζάκυνθο, ήταν γιός του Νικόλαου Σολωμού και της Αγγελικής Νίκλη, σπούδασε στο πανεπιστήμιο της Παβίας χωρίς να ολοκληρώσει τις σπουδές του και το 1818 γύρισε στην Ζάκυνθο όπου άρχισε την συγγραφή των πρώτων του ποιημάτων.²⁹ Το κορυφαίο λογοτεχνικό του έργο είναι *Ο ύμνος εις της ελευθερίαν*, επηρεασμένος από τον Ιταλικό ρομαντισμό και τον κλασικισμό, αναδεικνύοντας τις μεγάλες στιγμές της επανάστασης του 1821, ενθάρρυνε τον Φιλελληνισμό, μεταφράστηκε σε αρκετές ξένες γλώσσες και το 1865 οι πρώτες 25 στροφές καθιερώθηκαν ως ο εθνικός ύμνος της Ελλάδας, υπό την μελοποίηση του Κερκυραίου μουσικοσυνθέτη Νικολάου Χαλικιόπουλου Μάντζαρου.³⁰ Ο λόφος του Στράνη βρίσκεται στην βορειοδυτική πλευρά του Καστρόλοφου, άνηκε στην ευγενής οικογένεια Στράνη με καταγωγή από την πόλη Τράνι της Ιταλίας. Ο Λουδοβίκος Στράνης διετέλεσε πρόξενος του Βασιλέων της ένωσης Σουηδίας- Νορβηγίας στην Πάτρα και Κωνσταντινούπολη και έζησε στην έπαυλη της οικογενείας του στον λόφο, φιλοξενώντας συχνά τον ποιητή Διονύσιο Σολωμό και έχοντας μια ιδιαίτερη σχέση με τον Λουδοβίκο. Μεταξύ των άλλων ο Διονύσιος Σολωμός, κατά τη διαμονή του στο λόφο, έγραψε και το ποίημα «Ύμνος εις την Ελευθερία». Αφού έγινε γνωστό το γεγονός, ο λόφος έγινε σημείο αναφοράς από τους λογίους, και χώρος επίσκεψης για τους επισκέπτες του νησιού. Ήδη το 1902 έχουμε την πρώτη γνωστή σχεδιαστική απεικόνιση, του χώρου από τον Λουδοβίκο Σαλβατώρ. «Solomos Pernari», σημειώνει κάτω από το σχέδιό του, στο οποίο εκτός από τα τέσσερα γέρικα πουρνάρια εικονίζονται ένα ξύλινο τραπεζάκι και ένας ξύλινος καναπές με υπερυψωμένη την πλάτη του. Το σχέδιο του Λουδοβίκου Σαλβατώρ δημοσιεύτηκε στο έργο του «Zante», που εκδόθηκε το 1904 στα Γερμανικά, στη Πράγα. Οι απέριττες αυτές κατασκευές που εικονίζονται στο σχέδιο, ίσως να

²⁹ Ανακτήθηκε από: https://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/logotexnia/Biografies/solomos.htm

³⁰ Λιαμής 2021,1-5

βρίσκονταν εκεί, από τα χρόνια του Σολωμού.³¹ Προκειμένου να στηριχθεί το τελευταίο πουρνάρι, κάτω από το οποίο ο Διονύσιος Σολωμός, τον Μάιο του 1823, έγραψε τον “Ύμνο εις την Ελευθερία”, κατασκευάστηκε το έτος 1951, με πρωτοβουλία του τότε νομάρχη Ζακύνθου Δημητρίου Σαμπατακάκη, μια πέτρινη στήλη σε σχέδια Χρήστου Ρουσέα (1896 – 1978), η οποία έχει κοσμηθεί με ορειχάλκινη ανάγλυφη παράσταση της Ελευθερίας. Αναφορικά με τη στήλη, που είχε σχεδιαστεί από τον καθηγητή Χρήστο Ρουσέα για τη στήριξη του τελευταίου εναπομείναντος πουρναριού, πρέπει να πούμε ότι ο καλλιτέχνης είχε λάβει υπόψη του την αισθητική του χώρου. Η κατασκευασμένη από πελεκητά αγκωνάρια στήλη, προσέδιδε με τις αναλογίες της ανάταση στο χώρο και είχε εναρμονιστεί απόλυτα λειτουργικά σ’ αυτόν. Ιδιαίτερα προσεγμένη, αποτελούσε τη φυσική συνέχεια του ίδιου του γέρικου πουρναριού, που ενώ το υποβάσταζε το ωθούσε παράλληλα προς τα άνω, προς τον ήλιο, προς το φως. Ο Χρήστος Ρουσέας στο μπροστινό μέρος της στήλης τοποθέτησε ένα γλυπτό που παριστάνει την Ελευθερία να κινείται με ορμή προς τα μπροστά και να κρατά στο δεξί χέρι της σπαθί, έτοιμη να κατατροπώσει όποιον σταθεί εμπόδιο στο δρόμο της. Η παράσταση της Ελευθερίας, από μπρούτζο, κατασκευάστηκε σε καλούπι που χύτευσε στο μπρουτζοχυτήριο του ο Σπύρος Γκιουστόζης, σε συνεργασία και με τις οδηγίες του Ρουσέα.³²

Και εσυνέβηκε αυτές τες ημέρες οπού οι Τούρκοι επολιορκούσαν το Μισολόγγι, και συχνά ολημερνίς και κάποτε οληνυχτίς έτρεμε η Ζάκυνθο από το κανόνισμα το πολύ.³³

Όταν η Ελλάδα ήταν σκλαβωμένη και πληγωμένη από τους Τούρκους, σε ένα μικρό εκκλησάκι πάνω στο ψήλωμα της Μπόχαλης, ο Ηπειρώτης ιερομόναχος Άνθιμος Αργυρόπουλος έβαλε την τετράμορφη εικόνα πάνω στο απλό τραπέζι του κελιού και ο γέρος του Μωριά Θεόδωρος Κολοκοτρώνης γονάτισε, άπλωσε το δεξί του χέρι επάνω

³¹ Ανακτήθηκε από: <https://www.imerazante.gr/2011/03/23/24065>

³² Ανακτήθηκε από: <https://www.imerazante.gr/2011/03/23/24065>

³³ Σολωμός (1826) Η γυναίκα της Ζάκυνθος.

στην εικόνα και βαθιά συγκινημένος ορκίστηκε για το Έθνος, μαζί με άλλους αγωνιστές Φιλικούς που είχαν καταφύγει στο νησί.

Το μικρό εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου των Λατίνων (Φιλικών) βρίσκεται στους πρόποδες της Μπόχαλης ή στο «ψηλώμα» κατά τους ντόπιους, κτίστηκε το 1656 με εντολή της Βενετικής πολιτείας για την ίδρυση Εβραϊκού νεκροταφείου, ανήκε στην αρχοντική οικογένεια των Λατίνων, οι οποίοι το ίδρυσαν για την ταφή της οικογένειας. Σύμφωνα με τα συμβόλαια του αρχειοφυλακείου, το 1698 η εκκλησία δόθηκε από τον Γεώργιο Λατίνο στον Γαζή ώστε να φροντίσει για εφημέριο, ενώ μετέπειτα ο γιός του Γεωργίου Καίσαρας Λατίνος παραχώρησε το εκκλησάκι και την γύρω περιοχή στον ιερέα Νικόλαο Στρίνια. Μετά την απώλεια της οικογένειας Λατίνων (19^ο αιώνας), ο ναός μαζί με την γύρω περιοχή παραχωρείται στα αδέρφια Διονύσιο και Σπυρίδων Κόμη, αλλά το 1893 το εκκλησάκι καταστρέφεται από σεισμό και για πάνω από τριάντα χρόνια το εκκλησάκι θα μείνει ερειπωμένο, ώσπου η Αγγλική Στοά των ελεύθερων τεκτόνων Ζακύνθου με την συναίνεση των ιδιοκτητών της περιοχής, αγόρασαν την εκκλησία μαζί με τα δικαιώματα των ιδιοκτητών την περιοχή, έκτισαν το εκκλησάκι και το κελί του ιερέα. Ο εγκέλαδος όμως δεν σταμάτησε, το καταραμένο αυτό μεσημέρι της 12^η Αυγούστου του 1953 εκτός από την χώρα και τα υπόλοιπα μνημεία που αναφέρθηκαν, ο σεισμός κατάρτισε κι το εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου. Τα 7,3 ρίχτερ ήταν αρκετά για να ισοπεδώσουν και να κάψουν την ωραία και μόνη Ζάκυνθος μαζί με τον πλούσιο πολιτισμό της, τα επιβλητικά αρχοντικά, τις βενετσιάνικες εκκλησίες και τον χαμό αρκετών ζακυνθινών. Στην ανοικοδόμηση της χώρας, περιλήφθηκε και το εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου που το καθιστά τον μοναδικό ναό που ξανακτίστηκε χωρίς όμως το κελί του ιερέα, σώζοντας και την ιστορική τετράμορφη εικόνα που ορκίστηκαν οι πολεμιστές της επανάστασης του 1821. Η εικόνα αυτή απεικονίζει τον Χριστό καθήμενο, την Παναγία που στα αριστερά της είναι ο Άγιος Γεώργιος ενώ στα δεξιά της είναι ο Άγιος Ιωάννης και στεγάζεται στο Βυζαντινό μουσείο Ζακύνθου για μεγαλύτερη ασφάλεια και την καλύτερη ανάδειξη της.³⁴

³⁴ Ξένος 2003, 81-88

Το Εβραϊκό νεκροταφείο Ζακύνθου

Σε όλη την υπόλοιπη Ελλάδα οι διώξεις των Εβραίων γινόντουσαν αποτελεσματικά, ενώ η Ζάκυνθος αποτέλεσε μια μοναδική εξαίρεση. Ο Μητροπολίτης του νησιού Χρυσόστομος Δημητρίου και ο Δήμαρχος Λουκάς Καρρέρ, κατόρθωσαν κάτι πρωτοφανές, θέτοντας της ζωή τους σε κίνδυνο, προστάτεψαν ολόκληρο τον εβραϊκό πληθυσμό της Ζακύνθου από την τύχη των άλλων ομόθρησκων τους σε άλλες περιοχές. Στα τέλη του 1943, ο Γερμανός διοικητής της Ζακύνθου Μπέρενς, κάλεσε τον δήμαρχο στο γραφείο του και υπό την απειλή όπλου απαίτησε έναν κατάλογο με τα ονόματα των εβραίων όλου του νησιού. Οι δύο ηγέτες του νησιού, μετά από πολλές σκέψεις, πήραν την γενναία απόφαση να περιλάβουν στον κατάλογο μόνο τα ονόματα τους, με αποτέλεσμα όταν ο κατάλογος μαζί με την επιστολή του Μητροπολίτη προς τον Χίλτερ έφτασαν στο γενικό αρχηγείο, η σύλληψη των εβραίων απορρίφθηκε. Κατά την διάρκεια αυτή, για κάθε ενδεχόμενο, οι εβραίοι κρύφτηκαν στα χωριά του νησιού σε χριστιανικές οικογένειες αναλαμβάνοντας την διατροφή του και σώζοντας 275 εβραίους χωρίς καμία απώλεια από τον πόλεμο, που σε άλλες περιοχές της Ευρώπης εξολοθρεύτηκαν.³⁵

Το 1651 ο αριθμός των Εβραίων κατοίκων της Ζάκυνθου ήταν 385 άτομα, όμως μετά από 16 χρόνια ο αριθμός τους είχε υπερδιπλασιαστεί, ώστε να υπάρξει άμεση ανάγκη καθορισμού ιδιαίτερου τόπου ταφής και μετά από σχετικό αίτημα προς τις Βενετικές αρχές του νησιού, παραχωρείτε ο χώρος πάνω από του ‘Ρωμανού τη βρύση’ του 1656, όπου και χρησιμοποιήθηκε ως εβραϊκό νεκροταφείο μέχρι 1954. Με βάση την πληθυσμιακή εξέλιξη, προέκυψε ότι πρέπει να έχουν ταφεί τουλάχιστον 2.400 εβραίοι. Σήμερα σώζονται 286 τάφοι, οι αρχαιότεροι βρίσκονται δεξιά, κοντά στην κατοικία του φύλακα, που είναι μεγάλων Ραββίνων από την εποχή της ενετοκρατίας στο νησί. Οι δύο χρονικά τελευταίοι τάφοι, βρίσκονται στην πρώτη σειρά, αριστερά της κατοικίας, ο ένας είναι της Λίζας Μάτσα, που κάηκε στην πυρκαγιά που ακολούθησε στους σεισμούς του 1953 και ο τελευταίος είναι της Ρεβέκκας Αβραάμ Μόρδου, το καλοκαίρι του 1954. Από τους σεισμούς του 1953, το νεκροταφείο ήταν σε άριστη κατάσταση, με πρόσβαση σε όλους τους τάφους, με πρώτο φύλακα των αείμνηστο Νικόλαο Λιβέρη (1953-1974). Μετά τον θάνατο του Λιβέρη, το νεκροταφείο εγκαταλείφθηκε, κατακλείστηκε από άγρια φυτά, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει

³⁵ Μόρδος 2017, 72

πρόσβαση στους περισσότερους τάφους, ώσπου το 1989, ξεκίνησε μια συνεργασία των εκπροσώπων των εβραίων Ζακύνθου της Αθήνας με το κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο Ελλάδος. Χρειάστηκαν πάνω από είκοσι χρόνια για να συντηρηθεί το νεκροταφείο, επισκευάστηκαν οι τάφοι που είχαν καταστραφεί από τους σεισμούς και ζημιές από έντονες βροχοπτώσεις. Ο σημερινός φύλακας είναι ο Νικόλαος Α. Κόμης και χάρις την συνδρομή όλων των φυλάκων ο χώρος διατηρείται σε καλή κατάσταση μέχρι σήμερα.³⁶

Τελειώνοντας την δυτική διαδρομή, στο λεγόμενο ψήλωμα ή αλλιώς στην «Καινούρια Ρούγα», όπου αργότερα ονομάστηκε οδός Φιλικών, βρισκόταν η εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα του Δανούφρη ή στην Κιμηλιά. Η πρώτη πιθανή οικοδόμηση του ναού, αναφέρεται το χρονικό διάστημα 1702-1707, όπως κάθε εκκλησία έχει κάποια εικόνα που συνέβαλε για την ίδρυση της, έτσι και σε αυτή την περίπτωση, η παράδοση αναφέρει ότι από κάποιο όραμα του Αγίου Σπυρίδωνα, βρέθηκε η εικόνα στο περιβόλι του Δανούφρη και η εκκλησία κτίστηκε αργότερα. Μετά τους σεισμούς του 1953 η εκκλησία δεν ξανά κτίστηκε. Ένα βασικό χαρακτηριστικό της εκκλησίας ήταν ο μεγάλος φοίνικας που κοσμούσε το οικόπεδο του ναού. Σήμερα σώζονται τα θεμέλια του ναού, ένα μεγάλο κομμάτι του καμπαναριού και μια βενετσιάνικη βρύση η οποία βρίσκεται πάνω στο οχύρωμα της εκκλησίας. Η βρύση που δεσπόζει κάτω από το προαύλιο της εκκλησίας πιθανόν να κατασκευάστηκε στα 1828, από προφορική παράδοση φημίζεται πως η βρύση ανοίχτηκε για τελευταία φορά κατά την διάρκεια της κατοχής από τους Γερμανούς και μια βάσιμη εκδοχή είναι πως η βρύση διέθετε εσωτερικά δύο χώρους δεξαμενής και καταπακτή από το προαύλιο της εκκλησίας για τον καθαρισμό και της συντήρησή της.³⁷

Ύστερα από τους συνεχόμενους σεισμούς που έπληξαν την Ζάκυνθο με τον τελευταίο αυτόν της 12^η Αυγούστου του 1953, τις επιδρομές των Τούρκων και την ένωση των Επτανήσων, συμπεραίνετε πως τίποτα δεν είναι πλέον ίδιο, όμως παρόλο τις καταστροφές, τις γεωλογικές μεταβολές και τις σύγχρονες αντισεισμικές υποδομές, υπάρχουν αρκετά στοιχεία που μπορούν να προωθήσουν την ιστορική διάσταση που διαφεύγει. Με τις κατάλληλες μελέτες, πέρα από το οδικό δίκτυο, όλα τα γραφικά μονοπάτια του λόφου θα μπορούσαν να είναι προσβάσιμα και ασφαλές, ώστε ο

³⁶ Μόρδος 2015, 106-107

³⁷ Βουτσινάς 1993, 195-199

επισκέπτης να μπορέσει να ανακαλύψει τα ιστορικά μνημεία και να ταξιδέψει σε μια άλλη εποχή του ιστορικού λόφου.

Κατά καιρούς, γίνονται προσπάθειες για ανασκαφικές εργασίες, αναστηλώσεις για την πλήρη αποκάλυψη των μνημείων, νέων ευρημάτων που μπορεί να επιβεβαιώσουν αλλά και να αλλάξουν τα σημερινά δεδομένα ακόμη και την συντήρηση των υπάρχων, χωρίς ιδιαίτερα αποτελέσματα, ποιοί όμως είναι οι πραγματικοί λόγοι για την αδιαφορία της πολιτιστικής κληρονομιάς; Κρίνεται αναγκαίο αυτή η κληρονομιά να επανενταχθεί στο σήμερα, να υπάρξει η ανάγκη για την βιωματική διαδρομή του παρελθόντος, αναζητώντας το παρόν και το μέλλον, την εξέλιξη των αρχαιολογικών μνημείων της Ζακύνθου και την καλύτερη ανάδειξη τους, ώστε το κοινό να ενστερνιστεί την πολιτιστική κληρονομία του τόπου του όπως διακρίνεται και σε άλλες περιοχές ανά τον κόσμο.

2.1 Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων και μνημείων : Από τον 19^ο αιώνα έως τις αρχές του 21^ο αιώνα.

Η έννοια της διαχείρισης ενός αρχαιολογικού χώρου υποδηλώνει μια σύνθετη διαδικασία κατά την οποία χρειάζεται να εξετάζονται τα χαρακτηριστικά, οι ιδιαιτερότητες και οι αξίες ενός πολιτισμικού χώρου, να ορίζονται οι κατευθυντήριοι άξονες για την ολοκληρωμένη αντιμετώπιση και οργάνωση του.³⁸ Μνημείο είναι το πολιτιστικό αγαθό που αποτελεί μία αξιοσημείωτη υλική και ιστορική μαρτυρία (ανάμνηση), του οποίου η προστασία και ανάδειξη κρίνεται απαραίτητη. Η βασική λειτουργία ενός μνημείου είναι να προάγει την ανθρώπινη μνήμη και να λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος του παρόντος με το παρελθόν, προκαλώντας ερεθίσματα ανεξαρτήτως προέλευσης και καταγωγής. Ένα ιστορικό μνημείο παρέχει απτές αποδείξεις για μια εποχή, για το περιβάλλον, τους ανθρώπους και τις δραστηριότητες τους, παράλληλα όμως αποτελεί δεξαμενή στοιχείων που, ίσως και σήμερα, απαντούν σε ορισμένες ανάγκες του ανθρώπου και της κοινωνίας ή παρουσιάζουν τους τρόπους με τους οποίους οι ίδιες ανάγκες απαντήθηκαν σε άλλες κοινωνίες και άλλες εποχές. Η

³⁸ Σαβαλάκης 2001, 251-259

βασική λειτουργία ενός μνημείου είναι να προάγει την ανθρώπινη μνήμη και να λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος του παρόντος με το παρελθόν, προκαλώντας ερεθίσματα ανεξαρτήτως προέλευσης και καταγωγής. Ένα ιστορικό μνημείο παρέχει απτές αποδείξεις για μια εποχή, για το περιβάλλον, τους ανθρώπους και τις δραστηριότητές τους, παράλληλα όμως αποτελεί δεξαμενή στοιχείων που, ίσως και σήμερα, απαντούν σε ορισμένες ανάγκες του ανθρώπου και της κοινωνίας ή παρουσιάζουν τους τρόπους με τους οποίους οι ίδιες ανάγκες απαντήθηκαν σε άλλες κοινωνίες και άλλες εποχές.³⁹

Ως πολιτιστικά αγαθά και πολιτιστική κληρονομιά, νοούνται όλα τα κατάλοιπα που τεκμηριώνουν διαχρονικά τις ανθρώπινες δραστηριότητες και δοξασίες, των οποίων η διαφύλαξη κρίνεται απαραίτητες για την πνευματική και ψυχική ισορροπία, την πολιτιστική ταυτότητα των σημερινών ανθρώπων και των μελλοντικών γενεών. Μια ολοκληρωμένη αρχαιολογική προστασία και διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς, αποσκοπεί την διάσωση και την ανάδειξη των αρχαιολογικών καταλοίπων στα πλαίσια της υλοποίησης αναπτυξιακών προγραμμάτων, με βάση των μεθοδολογιών της συντήρησης, αναστήλωσης, αναπαλαίωσης, ανακατασκευής και αποκατάστασης. Η διαχείριση της αρχαιολογικής κληρονομιάς δημιουργήθηκε ως διεθνώς όρος και πεδίο επαγγελματικής απασχόλησης στα μέσα της δεκαετίας του 1980, μετά την διατύπωση συνεχούς απειλής, ανεπανόρθωτης φθοράς και καταστροφή της μη ανανεώσιμης αρχαιολογικής κληρονομιάς από φυσικά ή ανθρωπογενή αίτια. Ωστόσο, η διαχείριση περιλαμβάνει το σύνολο των ενεργειών τις μέριμνας και τις διοίκησης, γεγονός που το καθιστά αναγκαίο να πραγματοποιηθούν στα κινητά και ακίνητα μνημεία, προκειμένου να εξασφαλιστούν σύμφωνα προς τα ιδιαίτερα πολιτιστικά τους χαρακτηριστικά, την φυσική συντήρηση και προστασία τους, την ανάδειξη των εγγενών άυλων αξιών, καθώς και την βελτίωση της οικονομικής τους απόδοσης. Ακόμη, ένας από τους κύριους στόχους της διαχείρισης, η ανάδειξη, προβολή και επαύξηση της εκπαιδευτικής αλλά και ψυχαγωγικής επιρροής των μνημείων, ανταποκρίνεται κατά τον καλύτερο τρόπο στο κυρίαρχο ευρύτερο κοινωνικό αίτημα της εποχής για απόλαυση και βίωση των πολιτιστικών αγαθών.⁴⁰

Η προστασία και αποκατάσταση των μνημείων στην Ελλάδα αρχίζει το 1834 με την άφιξη στην Αθήνα, σε διπλωματική αποστολή, του μυστικοσύμβουλου του

³⁹ Μητούλα, 1999

⁴⁰ Μαλλούχου-Tuffano 2015 12,24,26

Λουδοβίκου Α΄ της Βαυαρίας Leo von Klenze, ο οποίος εισηγείται στην Αντιβασιλεία την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης και ιδιαίτερα του Παρθενώνα. Οι εισηγήσεις του Klenze αντανακλούν τις αντιλήψεις των κλασικιστών αρχιτεκτόνων σχετικά με την αποκατάσταση των αρχαίων μνημείων, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί στις επεμβάσεις στα μνημεία της Ρώμης τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι., και ειδικότερα κατά την αναστήλωση της Αψίδας του Τίτου (1817-1824) και στηρίχθηκε σε κανόνα του τρόπου αναστήλωσης των μνημείων της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας από τον κατεξοχήν κλασικιστή θεωρητικό της περιόδου Antoine Chrysostome Quatremère de Quincy. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, ο Klenze εισηγείται την ανάδειξη των μνημείων της Ακρόπολης ως καλλιτεχνικών προτύπων, με την απελευθέρωσή τους από τα μεταγενέστερα προσκτίσματα που τα κατακάλυπταν και την ανόρθωση των πεσμένων τους μελών με τη βοήθεια μικρών, των απολύτως αναγκαίων μόνο, συμπληρώσεων, διακριτών από τα αρχαία μέρη. Οι προτάσεις του Klenze θα υιοθετηθούν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, και στη συνέχεια από την Αρχαιολογική Εταιρεία, για να αποτελέσουν τον γνώμονα των επεμβάσεων στα αρχαία μνημεία έως το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα. Η περίοδος Καββαδία αντιπροσωπεύει μια επιστημονικότερη φάση, η οποία συμβαδίζει άλλωστε και με τις σύγχρονες διεθνείς τάσεις μετάβασης της αρχαιολογίας από τον ερασιτεχνικό αρχαιοδιφισμό του 19ου αιώνα προς την επιστημονική προσέγγιση του 20ου. Είναι η εποχή της διενέργειας ανασκαφών σε μεγάλο αριθμό αρχαιολογικών χώρων σ' ολόκληρη την επικράτεια, της ίδρυσης των επαρχιακών μουσείων, της νομοθετικής αναδιοργάνωσης της αρχαιολογικής υπηρεσίας, της πρόσληψης της πρώτης γενιάς εξειδικευμένων στο εξωτερικό αρχαιολόγων, της ανάπτυξης του έργου των ξένων αρχαιολογικών σχολών. Κύριο χαρακτηριστικό των έργων είναι η ενεργή ανάμειξη κατά την εκτέλεσή τους διπλωματούχων τεχνικών, που οφείλεται στην αντίληψη που έχει πια επικρατήσει στους αρχαιολογικούς κύκλους για την πρωτεύουσα τεχνική φύση των αναστηλωτικών έργων. Στην επικράτηση αυτής της αντίληψης καθοριστικά υπήρξαν τα μεγάλα δημόσια τεχνικά έργα που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα κατά την περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας (1882-1895) από τον Χαρίλαο Τρικούπη, τα οποία πρόβαλλαν την αξία των επιτευγμάτων της σύγχρονης τεχνικής και τεχνολογίας και καταξίωσαν κοινωνικά τους διπλωματούχους μηχανικούς.⁴¹ Ο Χάρτης της Βενετίας ψηφίστηκε τον Μάιο του 1964, στη διάρκεια του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου

⁴¹ Μαλλούχου-Tuffano 2015, 141, 143, 154

Αρχιτεκτόνων και Τεχνικών Ιστορικών Μνημείων του ICOMOS, και αποτελεί έως σήμερα το κύριο ισχύον διεθνώς πλαίσιο αρχών επέμβασης στα μνημεία, καλύπτοντας ζήτημα αποκατάστασης, ανάδειξης και διατήρησης των μνημείων. Στα χρόνια μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η αντίληψη της προστασίας και της αποκατάστασης των μνημείων, που αποτελεί γέννημα και θρέμμα της δυτικοευρωπαϊκής σκέψης, διαδίδεται σ' ολόκληρο τον κόσμο. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Χάρτης των Αθηνών το 1931 υπογράφεται μόνον από ευρωπαϊκές χώρες, ο Χάρτης της Βενετίας το 1964 και από εκπροσώπους της Αφρικής (Τυνησία) και της Αμερικής (Μεξικό, Περού), ενώ η μεταγενέστερη Σύμβαση της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς του 1972 από εκπροσώπους εικοσιπέντε χωρών από όλες τις ηπείρους. Στη μεγάλη ανάπτυξη και διεθνοποίηση του ζητήματος συμβάλλει και η ίδρυση και λειτουργία διεθνών οργανισμών και εκπαιδευτικών φορέων, με κύρια δράση την ανάληψη διεθνών εκστρατειών για τη διάσωση μνημείων που κινδυνεύουν, τον χαρακτηρισμό μνημείων ανά τον κόσμο ως οικουμενικής πολιτιστικής κληρονομιάς και την επαγρύπνηση για την προστασία τους, καθώς και την έκδοση αλληπάλληλων κανονιστικών κειμένων για το ζήτημα.⁴² Η σταδιακή εννοιολογική διεύρυνση του αντικειμένου της προστασίας, από το μεμονωμένο κτήριο/μνημείο στα πολιτιστικά αγαθά και την πολιτιστική κληρονομιά, όχι μόνον την απτή αλλά και την άυλη και ψηφιακή, αποτελεί ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των διεθνών κανονιστικών κειμένων του τέλους του 20ού και των αρχών του 21ου αιώνα. Έτσι, στον Χάρτη των Αθηνών του 1931 ως αντικείμενο προστασίας ορίζονται τα μνημεία με ιστορικό, καλλιτεχνικό ή επιστημονικό ενδιαφέρον και το άμεσο περιβάλλον τους, καθώς και ορισμένα σύνολα, ορισμένες γραφικές απόψεις ιδιαίτερα γραφικές. Στον Χάρτη της Βενετίας του 1964 συναντάται η έννοια του ιστορικού μνημείου, η οποία δεν καλύπτει μόνο το μεμονωμένο κτίσμα αλλά και αστικούς ή αγροτικούς τόπους, ταπεινά έργα και μνημειακά σύνολα με πολιτιστική ή ιστορική σημασία.⁴³

Από το τέλος της δεκαετίας του 1970, όταν το ζήτημα της μνημειακής προστασίας έχει πλέον εξαπλωθεί παγκοσμίως, διαπιστώνεται ολοένα και περισσότερο ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός των αρχών και των εννοιών του Χάρτη της Βενετίας, ο οποίος πολλές φορές αδυνατεί να καλύψει περιπτώσεις προστασίας μνημείων άλλων πολιτιστικών παραδόσεων. Κοινό στοιχείο των «τόπων» η πολιτιστική τους σημασία

⁴² Μαλλούχου – Tuffano 2015, 213, 215

⁴³ Λαββάς 1984, 27

για τις περασμένες, τις σημερινές και τις μελλοντικές γενιές. Η πολιτιστική σημασία, που περιλαμβάνει το σύνολο των αισθητικών, ιστορικών, επιστημονικών, κοινωνικών ή πνευματικών αξιών προς στην προστασία αντικειμένων, εμπεριέχεται στους ίδιους τους χώρους, στο άμεσο περιβάλλον τους, καθώς και στη χρήση τους. Στον Χάρτη του ICOMOS του 1990 για την Προστασία και τη Διαχείριση της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς, αυτή αποτελεί το τμήμα της υλικής πολιτιστικής κληρονομιάς, για το οποίο οι αρχαιολογικές μέθοδοι αποτελούν την κύρια πηγή πληροφοριών. Περιλαμβάνει όλα τα κατάλοιπα της ανθρώπινης ύπαρξης, δηλαδή θέσεις που σχετίζονται με όλες τις εκδηλώσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας, εγκαταλελειμμένα κτίσματα και κατάλοιπα κάθε είδους (περιλαμβανομένων των υπόγειων και των υποθαλάσσιων τοποθεσιών), καθώς και το κινητό πολιτιστικό υλικό, που σχετίζεται με αυτά. Στην αναθεωρημένη Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς του 1992, θεωρούνται ως στοιχεία της αρχαιολογικής κληρονομιάς όλα τα λείψανα και αντικείμενα, καθώς και άλλο ίχνος ανθρώπινης υπάρξεως από το παρελθόν, των οποίων η προστασία επιτρέπει την ανάπλαση της ιστορίας του ανθρώπου και της σχέσεως του με το φυσικό περιβάλλον, ενώ οι πηγές πληροφορίας αντλούνται κυρίως από τις ανασκαφές και τις ανακαλύψεις αλλά και από κάθε άλλη ερευνητική μέθοδο που έχει σχέση με το ανθρώπινο γένος και το περιβάλλον του. Συμπληρωματικά διευκρινίζεται ότι στην αρχαιολογική κληρονομιά περιλαμβάνονται κατασκευές, οικοδομήματα, αρχιτεκτονικά σύνολα, οργανωμένες θέσεις, κινητά αντικείμενα, μνημεία πάσης φύσεως μαζί με το πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται, είτε αυτά βρίσκονται στη γη, είτε μέσα στο νερό. Στις αρχές του 21ου αιώνα, η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς διευρύνεται ακόμη περισσότερο με το να περιλάβει και την άυλη έκφασή της. Σύμφωνα με τις Σύμβαση της Unesco για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του 2003, ως άυλη πολιτιστική κληρονομιά νοούνται: οι κοινωνικές πρακτικές, παραστάσεις, προφορικές παραδόσεις και εκφράσεις, λατρευτικές τελετουργίες, γιορτές, γνώσεις και δεξιότητες, παραδοσιακές χειροποίητες τέχνες και τεχνικές καθώς και τα εργαλεία, τα αντικείμενα, τα χειροτεχνήματα και οι πολιτιστικοί χώροι που συνδέονται με αυτή, τα οποία οι κοινωνίες ή ακόμη και μεμονωμένα άτομα αναγνωρίζουν σαν αναπόσπαστο τμήμα της πολιτιστικής τους κληρονομιάς. Η άυλη πολιτιστική κληρονομιά μεταδίδεται από γενεά σε γενεά, αναπαράγεται συνεχώς από τις διάφορες κοινωνίες και ομάδες, βρίσκεται σε συνεχή διάδραση με το φυσικό περιβάλλον και την ιστορία τους και τους

προσφέρει μια αίσθηση ταυτότητας και συνέχειας, προωθώντας έτσι τον σεβασμό για την πολιτισμική ποικιλότητα και την ανθρώπινη δημιουργικότητα.⁴⁴

Η επιστήμη της αρχαιολογίας στην Ελλάδα είναι σε μεγάλο βαθμό, και παρά τα βήματα που έχουν γίνει το τελευταίο διάστημα, εδραιωμένη σε παρωχημένες αντιλήψεις όσον αφορά την επεξεργασία, επεξήγηση και παρουσίαση του αρχαιολογικού έργου στο ευρύτερο κοινό. Ο τρόπος που λειτουργεί έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία ενός χάσματος στον τρόπο με τον οποίο το αρχαίο παρελθόν και οι αρχαιολογικοί χώροι συνδέονται βιογραφικά με το παρόν. Έτσι, έχει δημιουργηθεί μια απόσταση, θεωρητική και πρακτική, από τη σύγχρονη κοινωνία, καθώς κυριαρχούν οι επίσημες εθνικές αφηγήσεις περί ιερότητας που απομονώνουν τους αρχαιολογικούς χώρους, αφαιρώντας τους από τον καθημερινό βίο των κατοίκων. Σήμερα, η πρόσληψη και κοινωνική χρήση των αρχαιολογικών χώρων, χρήζουν αναθεώρηση και σχολιασμού και είναι απαραίτητο να συμπεριληφθούν στην καθημερινότητα ώστε να επαναπροσδιοριστεί σε μεγαλύτερο βαθμό η επαφή των χώρων αυτών με την κοινωνία.

2.2 Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων και μνημείων: Αρχαιολογικοί χώροι τον 21^ο αιώνα και η διαλεκτική σχέση με τις κοινότητες.

Σε αντίθεση προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες, στην Ελλάδα, στις αρχές του 21ου αιώνα, η μνημειακή προστασία και διαχείριση εξακολουθεί να ασκείται στο πλαίσιο της κεντρικής δημόσιας διοίκησης, με μικρή συμμετοχή της Περιφερειακής και Τοπικής Αυτοδιοίκησης και με ακόμη μικρότερη της κοινωνίας των πολιτών ή του ιδιωτικού τομέα. Στην Ελλάδα η Δημόσια Αρχαιολογία μόλις πρόσφατα έχει αρχίσει να κάνει τα πρώτα της βήματα, διαφοροποίηση αυτή της ελληνικής πραγματικότητας οφείλεται καταρχάς στην κυρίαρχη θέση στο πεδίο της μνημειακής προστασίας και διαχείρισης της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του, μιας από τις αρχαιότερες υπηρεσίες του νεοελληνικού κράτους με μεγάλο επιστημονικό και ηθικό κύρος. Κατά δεύτερο λόγο, στα ιδιόμορφα αισθήματα που οι νεοέλληνες τρέφουν για την πολιτιστική κληρονομιά του τόπου τους, αισθήματα συνήθως αδιαφορίας, συχνά και δυσφορίας, ιδιαίτερα όταν

⁴⁴ Μαλλούχου – Tuffano 2015, 224-228

τα μνημεία έρχονται σε αντιπαράθεση με ιδιοκτησιακά τους δικαιώματα και οικονομικές εκμεταλλεύσεις της περιουσίας τους. Κάθε απόπειρα αντιμετώπισης της μνημειακής κληρονομιάς ως μιας εν δυνάμει πηγής βιώσιμης κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης εκλαμβάνεται ως ιεροσυλία και βεβήλωση των εθνικών ιερών και οσίων. Είναι ιδιαίτερα λυπηρό που η σκληρά δοκιμαζόμενη στις αρχές του νέου αιώνα Ελλάδα στερείται έτσι εν δυνάμει πλουτοπαραγωγικούς πόρους, κυρίως όμως παιδευτικούς και κοινωνικούς, που θα μπορούσαν να συμβάλλουν καθοριστικά στη διαμόρφωση προτύπων και στην ανάκτηση αξιών, που τόσο έχει ανάγκη η κοινωνία της.⁴⁵ Σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις στην διαχείριση των πολιτιστικών αγαθών η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς επιβάλλει να συνεργάζονται διαφορετικές ειδικότητες επαγγελματιών αλλά και ευρύτερες ομάδες κοινού, ώστε να αντιμετωπίζεται ως ένας έμβριος οργανισμός με συγκεκριμένες ανάγκες, οι οποίες ενδέχεται να αλλάζουν στον χρόνο. Η εφαρμογή των τρόπων ανάδειξης, οι προσεγγίσεις, οι μέθοδοι και οι τεχνικές εξατομικεύονται για το κάθε μνημείο από διεπιστημονικές μελέτες, όμως σε όλες τις περιπτώσεις απαραίτητη είναι η προσέγγιση ολιστικά. Χρειάζεται προβολή και ανάδειξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που συνθέτουν την ιστορική και πολιτιστική φυσιογνωμία κάθε μνημείου και παράλληλα ολιστική ερμηνεία και τεκμηρίωση της εξέλιξης του ευρύτερου περιβάλλοντος.⁴⁶

Η πολιτισμική ταυτότητα ενός ιστορικού/αρχαιολογικού τόπου σε μία δεδομένη χρονική στιγμή αποτελεί την έκφραση του συνόλου των ιδεολογικών επιλογών και αντιλήψεων των κοινωνιών που αναπτύχθηκαν διαχρονικά στον συγκεκριμένο χώρο αλλά και το ευρύτερο τοπίο, συμβάλλοντας, λιγότερο ή περισσότερο η κάθε μία στη διαμόρφωση της δεδομένης κάθε φορά ταυτότητάς του. Επιπρόσθετα, οι αρχαιολογικοί χώροι, τα μνημεία και τα κάθε είδους ευρήματα ως απτές εγγραφές της πολιτισμικής παράδοσης σε έναν τόπο, ανεξάρτητα κλίμακας, ιστορικής αξίας, θέσης και μορφής αποτελούν διαχρονικούς δείκτες της σχέσης του ιστορικού ανθρώπου με το περιβάλλον του, δεδομένου ότι η παραγωγή τους κάποια στιγμή στο παρελθόν δεν ήταν ανεξάρτητη από τα χωρικά, οικολογικά, αντιληπτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του ευρύτερου νοηματικού και φυσικού χώρου. Εξάλλου, η έννοια του αρχαιολογικού χώρου έχει πια αποδεσμευθεί από τα στενά όρια του τόπου των προστατευόμενων μνημείων και οι μέθοδοι διατήρησης και ανάδειξης περιέλαβαν επίσης τμήματα του ευρύτερου

⁴⁵ Μαλλούχου – Tuffano 2021, 24-25

⁴⁶ Κοντοπανάγου 2022, 17-18

περιβάλλοντος και ετερογενή στοιχεία του τοπίου στο πλαίσιο του οποίου παράγονται τα υλικά στοιχεία ενός πολιτισμού.⁴⁷

Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και με την πλήρη ανάπτυξη του τουρισμού, οι αρχαιολογικοί χώροι αφορούν χιλιάδες επισκέπτες και λειτουργούν ως χώροι επαφή και γνωριμίας των επισκεπτών, με τον αρχαίο κόσμο και τον πολιτισμό του. Συγκεκριμένα στους αρχαιολογικούς χώρους τόσο η προσπάθεια διατήρησης και ανάδειξης των ερειπίων όσο και στα οικονομικά ζητήματα, οδηγείται συχνά σε δραστικές ανακατασκευές πάνω στα υφιστάμενα ερείπια. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, η αρχική του μορφή, το περιεχόμενο, η λειτουργία τους, οι κατασκευαστικές τους φάσεις και γενικότερα η επιστημονική γνώση πάνω σε αυτά τα ζητήματα, μπορεί να παρουσιαστεί με συγκεκριμένους τρόπους και μέσα που θα κεντρίσουν το ενδιαφέρον και την φαντασία του επισκέπτη, ακόμη και στην δική του συμμετοχή ως προς την υποθετική αναπαράσταση των κατάλοιπων του χώρου και στην γνώση του παρελθόντος.

Η θέση του σύγχρονου κοινού των αρχαιολογικών χώρων της Ελλάδας κρίνεται αξιοσημείωτη, καθώς συνεισφέρει στην κριτική και αισθητική αποτίμηση που παράγει ένας αρχαιολογικός χώρος αλλά αναφέρεται και ως ενεργός παράγοντας που με το σώμα και τη σκέψη του συνεισφέρει στην ολοκληρωμένη προσέγγιση της λειτουργίας του χώρου. Σύμφωνα με τις σύγχρονες προσεγγίσεις, όταν οι επισκέπτες καλούνται να μοιραστούν βιώματα και απόψεις, να αλληλεπιδράσουν με τα μνημεία και τον ίδιο τον χώρο, δημιουργείται ένας καμβάς κοινωνικών σημείων αναφοράς μεταξύ των συμμετεχόντων αλλά και μεταξύ του εκθέματος και του κοινού.⁴⁸ Ωστόσο στην πραγματικότητα, ο ρόλος του τις περισσότερες φορές είναι περιορισμένος και κατά κάποιο τρόπο προκαθορισμένος. Η ουσιαστική συμμετοχή του κοινού στέκεται σε ορισμένα βασικά σημεία όπως τον διαλογισμό, την γνώση, επικοινωνία και αναψυχή, τα οποία αποκαλύπτουν τους σημαντικούς λόγους συμμετοχής και δηλώνουν την ανάπτυξη μιας τάσης εξιδανίκευσης της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από την ανάπτυξη εκδηλώσεων στους αρχαιολογικούς χώρους. Επίσης, παρατηρείται ότι ο ρόλος του κοινού είναι καθοριστικός για την προβολή του αποθέματος, ενώ ένα μείζων ερώτημα είναι αν τελικά μπορούν να κατορθώσουν όλοι οι επισκέπτες να διαβούν το όριο κατανόησης που επιβάλλει ο αρχαιολογικός χώρος. Αν και οι περισσότεροι

⁴⁷ Τρατσέλα 2013, 69-70

⁴⁸ Gail Dexter Lord and Barry Lord 2018, 50-54

επισκέπτες συχνά αποτελούν το σταθερό και εξοικειωμένο κοινό των δράσεων στους χώρους, δεν μπορούν να διαβούν όλοι το όριο της πλήρους κατανόησης του μεγέθους και της αξίας τους. Η επίσκεψη φαίνεται να παραμένει μόνο σε επίπεδο εμπειρίας και όχι βιώματος ενώ εξαρτάται από σημαντικούς παράγοντες όπως τα προσωπικά ενδιαφέροντα και το επίπεδο γνώσης τους για το πεδίο του πολιτισμού. Ασφαλώς πρόκειται για παράγοντες που εμπλουτίζουν τη διαδικασία της επίσκεψης εμπνέοντας μεγαλύτερη διάθεση για συμμετοχή στις πολιτιστικές διαδικασίες. Το σύγχρονο κοινό χρειάζεται όλο και περισσότερο τις πολιτιστικές διαδικασίες εξοικείωσής, δεδομένου ότι οι ίδιοι οι αρχαιολογικοί χώροι όπως παρουσιάζονται τις τελευταίες δεκαετίες απαιτούν αλλά και επιβάλλουν μια διαφορετική προσέγγιση στην επαφή και στην κατανόησή τους με το κοινό. Για το λόγο αυτό, οι επισκέψεις των θα πρέπει να είναι έντονες και να εξυπηρετούν βιωματικά την επαφή με τρόπο ενσυνείδητο έτσι ώστε να αποφεύγεται η παθητική συλλογή πληροφοριών, η οποία σε βάθος χρόνου, διατηρεί ένα ελάχιστο απόθεμα γνώσης στις συνειδήσεις.⁴⁹ Η αλληλεπίδραση των διαφορετικών κοινοτήτων ενισχύεται μέσω της εφαρμογής, κατά την επίσκεψη μιας τρίτης ομάδας η οποία δεν κατάγεται από την εν λόγω περιοχή αλλά είναι άλλης εθνικότητας (τουρίστες από άλλες χώρες με διαφορετικές θρησκευτικές παραδόσεις). Αυτό μπορεί να έχει πολλαπλά οφέλη τόσο για την ίδια την προστασία και την ανάδειξη του μνημείου αλλά κυρίως για τις συγκεκριμένες κοινότητες. Η συμπερίληψη των διαφορετικών κοινοτήτων συμβάλλει στην βιωσιμότητα των χώρων πολιτιστικού ενδιαφέροντος και των φορέων διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς, δημιουργείται μια σχέση μεταξύ κοινότητας και μνημείου όπου επεκτείνεται με τις άλλες κοινότητες πάντα με σημείο αναφοράς τον ίδιο το μνημείο.⁵⁰ Αυτή η θέση ορίζει σε μεγάλο βαθμό την ανάγκη για αναπροσαρμογή και βελτίωση της χρησιμότητας και της χρηστικότητας των αρχαιολογικών χώρων όπου η πρόθεση του σύγχρονου κοινού είναι να αναζητά την αυθεντική πολιτιστική εμπειρία, με στόχο τη βελτίωση της επικοινωνίας και της κατανόησης με το ουσιαστικό τους περιεχόμενο. Σε αυτό το πλαίσιο, οι επισκέπτες δεν θα είναι το απλό κοινό αλλά οι διοργανωτές των δικών τους εμπειριών σε σχέση με τον αρχαιολογικό χώρο ενώ ταυτόχρονα θα αποτελούν με την παρουσία τους και τμήμα αυτού του χώρου.⁵¹

⁴⁹ Μιχέλη 2020, 72-73

⁵⁰ Κοντοπανάγου 2022, 102-103

⁵¹ Μιχέλη 2020, 72-75

Αρχαιολογικοί χώροι, μνημεία και ιστορικό τοπίο έχουν τη δυνατότητα να προβάλλουν, άμεσα ή έμμεσα, στοιχεία του παρελθόντος στο παρόν και να τροφοδοτήσουν τη γνώση, την καλλιέργεια του πνεύματος και τη δημιουργικότητα του σύγχρονου ανθρώπου. Ο σχεδιασμός γύρω από αρχαιολογικούς χώρους έχει πολλαπλό σκοπό, να αποβλέπει στην περιβαλλοντική και πολιτιστική προστασία και ανάδειξη των ευρημάτων της αρχαιολογικής σκαπάνης και του συνόλου του πολιτισμικού τοπίου. Οφείλει να παράγει σύγχρονους, δημιουργικούς επισκέψιμους χώρους και να αποβλέπει στη διαμόρφωση ενός νέου τοπίου, με σεβασμό προς την ιστορικότητα του τόπου, τις πολιτισμικές και τοπικές ιδιαιτερότητες και τις σύγχρονες οικονομικές συνθήκες της περιοχής. Ακόμη, οι αρχαιολογικοί χώροι οφείλουν να διαφυλαχτούν και να αναδειχθούν, με τρόπο που να μπορούν να αποδοθούν στη εξυπηρέτηση των σύγχρονων κοινωνικών απαιτήσεων για επιμόρφωση, εκπαίδευση, ενημέρωση και αναψυχή. Με άλλα λόγια, η επιτυχία μιας νέας επέμβασης σχεδιασμού τοπίου σε αρχαιολογικό χώρο κρύβεται στη δυνατότητα δημιουργικής επικοινωνίας του σύγχρονου ανθρώπου με την ιστορία του.⁵² Στο πλαίσιο της ολοκληρωμένης διαχείρισης τα μνημεία μετά την ολοκλήρωση έργων ανάδειξης, παραμένουν ανοιχτά στο κοινό ως ελεύθεροι χώροι περιπάτου και αναψυχής και όχι ως συγκροτημένοι περικλειστοί και διαρκώς επιτηρούμενοι αρχαιολογικοί χώροι.⁵³ Τα μνημεία, τα μουσεία και οι αρχαιολογικοί χώροι τείνουν σήμερα να γίνουν πολιτιστικοί και κοινωνικοί κόμβοι, δημιουργώντας παραδόσεις που θα έχουν σημασία για τις μελλοντικές γενεές για ένα πιο διευρυμένο σύγχρονο κοινό σε παγκόσμιο επίπεδο. Το ζητούμενο είναι η ουσιαστική επικοινωνία του μνημείου με την τοπική κοινωνία και όλες τις κοινότητες του την απαρτίζουν.⁵⁴

⁵² Τρατσέλα 2012, 74

⁵³ Πλάντζος 2018, 95-115

⁵⁴ Κοντοπανάγου 2022, 18-19

3. Τα μνημεία του καστρόλοφου σήμερα.

Σήμερα το νησί της Ζακύνθου, καθώς και ο λόφος της Μπόχαλης έχουν πάψει να θυμίζουν τα ένδοξα και αρχοντικά χρόνια της Ζακύνθου, αφού μετά τον ισχυρό σεισμό της 12^{ης} Αυγούστου 1953, η πόλη της Ζακύνθου υπέκυψε στα τραύματα του εγκέλαδου και δεν υπήρχε πια.⁵⁵ Λίγα είναι τα κτήρια που κατάφεραν να σωθούν και να έχουν την παλιά τους αρχιτεκτονική μορφή, ειδικότερα το ενετικό κάστρο της Μπόχαλης, παρόλο που υπέστη σοβαρές ζημιές, τα πράνη και οι προμαχώνες υπάρχουν μέχρι και σήμερα, ενώ οι περισσότερες εκκλησίες ξανακτίστηκαν, εκτός από την Αγία Άννα, τον Άγιο Γεώργιο της Κυπριάνας και τον Άγιο Σπυρίδωνα του Ντανούρη.

Την δεκαετία του 1990, με τις τελευταίες ανασκαφές και συντηρήσεις των αρχαιολογικών κατάλοιπων το ενετικό κάστρο της Μπόχαλης ανοίγει τις πύλες του ως αρχαιολογικός χώρος στο κοινό. Έκτοτε οι χώροι του ενετικού κάστρου χρησιμοποιούνται για εκδηλώσεις πολιτιστικού περιεχομένου, κυρίως την θερινή σεζόν, καθώς και για προγράμματα και δράσεις παιδαγωγικού χαρακτήρα. Ειδικότερα τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια άνοδος στην επισκεψιμότητα του κάστρου, καθώς οι επισκέπτες το γνωρίζουν μέσα από τους τουριστικούς οδηγούς του νησιού. Ακόμη, παρατηρείτε πως η Εφορία Αρχαιοτήτων της Ζακύνθου, κάθε χρόνο προχωρά σε νέες προσλήψεις προσωπικού για την ενίσχυση και ασφάλεια του κάστρου και ευρύτερα της περιοχής, συγκεκριμένα τις ώρες που ο αρχαιολογικός χώρος είναι κλειστός, πυροσβεστικό όχημα του σώματος βρίσκονται εκεί για την φύλαξη του χώρου, διότι είναι μια ευάλωτη περιοχή όπου μπορεί να προκύψει πυρκαγιά από την πυκνή βλάστηση που υπάρχει εσωτερικά και εξωτερικά του χώρου. Αρκετές φορές θεατρικές παραστάσεις και μουσικές εκδηλώσεις ακυρώνονται λόγω των καιρικών συνθηκών, αφού η πολιτική προστασία ενημερώνει ενδελεχώς τα απαραίτητα μέτρα τα οποία πρέπει να λάβουν οι φύλακες του κάστρου για την προστασία του αρχαιολογικού χώρου. Συγκεκριμένα, οι χώροι οι οποίοι είναι κατάλληλοι και ασφαλείς για να φιλοξενήσουν πολιτιστικές εκδηλώσεις είναι ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (ο πρώτος ναός μετά την Τρίτη πύλη) και ο προμαχώνας Grimanì, μιας και προσφέρει την εμβληματική θέα της πόλης της Ζακύνθου. Επιπρόσθετα, κάθε χρόνο γίνονται καθαρισμοί στους εσωτερικούς χώρους του κάστρου, ειδικά στα σωζόμενα κτήρια που

⁵⁵ Στραβόλεμος 1958, 25-27

υπάρχουν εντός του κάστρου, καθώς και στα εξωτερικά πράνη του κάστρου. Όσον αναφορά τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα, το Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Λιθακιάς Ζακύνθου, κατά την χειμερινή σεζόν, διοργανώνει δράσεις για σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, με θέμα τον αρχαιολογικό χώρο του κάστρου, καθώς και τα υπόλοιπα αρχαιολογικά κατάλοιπα του καστρόλοφου (συγκεκριμένα την εκκλησία της Παναγία του Πικρίδη, τον δρόμο της Σαρτζάδας και την παλιά βρύση), φτιάχνοντας έτσι μια διαδρομή ανάδειξης και κατανόησης του πολιτισμού της Ζακύνθου. Ακόμη, στην επέτειο της ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα, τελείται επιμνημόσυνη δέηση εις μνήμην των κρατουμένων στις φυλακές του κάστρου.⁵⁶

Στο θέμα της προσβασιμότητας, η πρόσβαση σε τέτοιου είδους χώρους αποτελεί αδήριτη ανάγκη ενός πολίτη, ανάγει το πνεύμα και γαληνεύει την ψυχή, όμως η χώρα μας λειδορεί αυτό το δικαίωμα απέναντι σε αυτούς τους ανθρώπους, καθώς εμμέσως απαγορεύει την προσέλευσής τους σε τέτοιους χώρους. Εκτός, όμως, από τους Έλληνες, οι οποίοι αδυνατούν να επισκεφτούν τα όμορφα αξιοθέατα του τόπου τους, λόγος γίνεται και για τους ξένους που επισκέπτονται την χώρα, αλλά αποκόπτονται από τα μέρη στα οποία χτυπάει η ελληνική ψυχή και η ιστορία του τόπου. Μια από αυτές τις περιπτώσεις είναι ο λόφος της Μπόχαλης και το ενετικό κάστρο, μπορεί τα λιθώστρα δρομάκια του χωριού και του κάστρου να φαίνονται γραφικά και επιβλητικά αλλά για τα άτομα με ειδικές ανάγκες φαίνεται γολγοθάς, καθώς δεν μπορούν να περπατήσουν και να προσανατολιστούν με ακρίβεια, βρίσκονται πολλοί κίνδυνοι στον δρόμο τους, ανοιχτά πηγάδια μέσα στο κάστρο, δεν υπάρχουν μπάρες για άτομα με αναπηρία, ο δρόμος της Σαρτζάδας για τα σημερινά δεδομένα θεωρείται ακατάλληλος, αφού στις κατηφορικές πέτρες μπορεί κάποιος να γλιστρήσει ή να χρειάζεται επιπλέον βοήθεια για να ανεβεί προς στην κορυφή του κάστρου. Το σημαντικότερο πρόβλημα είναι πως εντός του κάστρου δεν υπάρχουν ειδικές διαδρομές για αυτά τα άτομα, περιγραφές σε μορφή braille ή κάποια συσκευή όπου ο επισκέπτης μπορεί να ακούσει την ιστορία και την περιγραφή του κάστρου και αυτό έχει ως αποτέλεσμα αυτή η ομάδα ανθρώπων να μην μπορεί να απολαύσει αυτήν την ιστορική αναδρομή στο παρελθόν, ούτε να συμμετέχει ενεργά σε πολιτιστικές και κοινωνικές εκδηλώσεις που διοργανώνονται εντός του κάστρου.

⁵⁶ Προφορική μαρτυρία από τον Νικόλαο Κόμη, Αρχιφύλακα Εφορίας Αρχαιοτήτων Ζακύνθου

Την άνοιξη του 2023, Το υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού προχώρησε σε σημαντικές επεμβάσεις, στο εσωτερικό του Κάστρου Ζακύνθου, προκειμένου να διασωθούν και αναδειχθούν τα κτίρια και ερείπια της περιόδου της Ενετοκρατίας και της Αγγλοκρατίας. Οι μελέτες στερέωσης και ανάδειξης των κτηρίων του Κάστρου, έτυχαν της θετικής γνωμοδότησης του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου. Η μελέτη αφορά σε μνημεία, τα οποία βρίσκονται, σε διαδρομή, πλησίον των τειχών προς την πλευρά της πόλης. Συγκεκριμένα, αφορά στα κτίρια: Μικρή Πυριτιδαποθήκη, Μεγάλη Πυριτιδαποθήκη και φυλακές της ενετικής περιόδου, στον Ιερό Ναό Αγίου Ιωάννη Προδρόμου, ο οποίος βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση, στο συγκρότημα διοικητηρίου-στρατώνων της περιόδου της Αγγλοκρατίας. Βασικές αρχές αποκατάστασης είναι η αντιμετώπιση δομικών προβλημάτων και η αισθητική αναβάθμιση της εικόνας του κάστρου. Η υπουργός Πολιτισμού και Αθλητισμού κατά την επίσκεψη της στην Ζάκυνθο δήλωσε χαρακτηριστικά πως το έργο της αποκατάστασης, προϋπολογισμού 1.500.000 ευρώ, έχει ενταχθεί, από το Υπουργείο Πολιτισμού, στα έργα που χρηματοδοτούνται από το Ταμείο Ανάκαμψης. Με την αποκατάσταση του Κάστρου, το οποίο έχουμε εντάξει και στο δίκτυο των πολιτιστικών διαδρομών, που, επίσης, χρηματοδοτούνται από το ΤΑΑ, παραδίδουμε στη Ζάκυνθο ένα πολύ σπουδαίο πολιτιστικό και εξίσου σημαντικό αναπτυξιακό πόρο, καθώς ενισχύουμε την ανταγωνιστικότητα του τουριστικού προϊόντος του νησιού. Αργότερα το υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού προχώρησε σε διαγωνισμό ώστε να ξεκινήσει η πλήρης συντήρηση και ανάδειξη του κάστρου, όμως μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει καμία ενέργεια συντήρησης του κάστρου αντιθέτως με την πάροδο του χρόνου και των καιρικών συνθηκών τα πράγματα του κάστρου ολοένα βουλιάζουν και χάνονται μέσα στο χάσμα του λόφου και η κοινότητα του χωριού διαμαρτύρεται έντονα επειδή υπάρχει φόβος κατολίσθησης και καταστροφής της γύρω περιοχής.⁵⁷ Στην δυτική κορυφή του κάστρου, υπάρχει ένα κτήριο που παλιότερα ήταν το κέντρο του οργανισμού τηλεπικοινωνιών Ελλάδος μέχρι και την δεκαετία του 1980 όπου και εγκαταλείφθηκε. Ωστόσο με την εγκατάλειψη του ΟΤΕ, το κτήριο φτιάχτηκε και άνοιξε ως αναψυκτήριο και χώρο ξεκούρασης για τους επισκέπτες, αλλά μετά από ένα χρόνο έκλεισε και έκτοτε δεν αξιοποιήθηκε ποτέ. Τον Φεβρουάριο του 2023, έγιναν μελέτες για την επαναλειτουργία του αναψυκτηρίου και σύμφωνα με την σχετική υπουργική απόφαση, το καλοκαίρι του 2024 το αναψυκτήριο θα ανοίξει και πάλι για

⁵⁷ Ανακτήθηκε: <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=4559>

τους επισκέπτες. Τέλος, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ζακύνθου, στα πλαίσια της επικοινωνιακής δράσης «Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές», του Τμήματος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων & Επικοινωνίας του Υπουργείου Πολιτισμού & Αθλητισμού και σκοπός της δράσης είναι η προαγωγή της βιώσιμης ανάπτυξης με την εκπαίδευση των πολιτών σε θέματα προστασίας και ανάδειξης του πολιτιστικού πλούτου και του φυσικού περιβάλλοντος της χώρας, διοργάνωσε την Κυριακή 28 Μαΐου 2023, περιήγηση και ξενάγηση στα μνημεία του ενετικού κάστρου.⁵⁸

Όπως κάθε γωνιά της Ελλάδας έχει τις δικές της ιστορίες και παραδόσεις, έτσι και η Ζάκυνθος είναι πλούσια στην άυλη πολιτισμική της κληρονομιά, συγκεκριμένα το ενετικό κάστρο της Ζακύνθου πριν ανοίξει τις πύλες του ως αρχαιολογικός χώρος, ήταν ένα χώρος τοπόσημο για την κοινότητα της Ζακύνθου. Οι κάτοικοι του χωριού της Μπόχαλης θυμούνται ακόμα τα παιδικά τους χρόνια μέσα στο ενετικό κάστρο, τα πρώτα τους ραντεβού στην πύλη του κάστρου, καθώς και το λεγόμενο «φυτόριο» που αποκαλούσαν στην βορειοδυτική πλευρά του κάστρου, λόγω ότι το έδαφος ήταν εύπορο και οι κάτοικοι του χωριού εκμεταλλευόντουσαν την περιοχή για καλλιέργειες φυτών.⁵⁹ Συνεπώς, διακρίνεται ότι η καθημερινότητα του χωριού της Μπόχαλης ακόμα και σήμερα είναι εντός του Ενετικού κάστρου, το νερό που έφτανε στην λεγόμενη κρύαλη που έπλεναν τα ρούχα τους, ερχόταν από το υδραγωγείο του κάστρου, ενώ σήμερα λειτουργεί εντός αυτού δεξαμενή που τροφοδοτεί το χωριό.

Ο οικισμός της Μπόχαλης θα έλεγε κανείς με βεβαιότητα ότι είναι ο δεύτερος προορισμός μετά την παραλία του ναυαγίου, ειδικά τα τελευταία χρόνια, πριν την πανδημία του covid-19, η επισκεψιμότητα έχει αυξηθεί ραγδαία λόγω της επιβλητικής θέας της πόλης της Ζακύνθου και των παραδοσιακών καταστημάτων που υπάρχουν πάνω στον λόφο, όπου παράγουν και αναδεικνύουν την Ζακυνθινή γαστρονομία και μουσική παράδοση. Αξίζει να σημειωθεί πως η κοινότητα του χωριού απαρτίζεται κυρίως από εξοχικά σπίτια και λίγοι είναι οι μόνιμοι κάτοικοι του χωριού, συνεπώς η συντήρηση και ανάδειξης της περιοχής είναι ανύπαρκτη, η πρόσβαση και η στάθμευση με τα μέσα μαζικής μεταφοράς και οχημάτων γίνεται δύσκολα, ειδικά την θερινή περίοδο, αφού ο χώρος στάθμευσης δεν είναι συντηρημένος, ενημερωτικές πινακίδες δεν υπάρχουν ώστε να καθοδηγήσουν τους επισκέπτες, με αποτέλεσμα να γίνονται συχνά ατυχήματα και τα άτομα με κινητικά προβλήματα να μην έχουν πρόσβαση στους

⁵⁸ Ανακτήθηκε: <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=4221>

⁵⁹ Προφορική μαρτυρία από τον Νικόλαο Κόμη, Αρχιφύλακα Εφορίας Αρχαιοτήτων Ζακύνθου

περισσότερους χώρους του χωρίου. Οι εκκλησίες του χωρίου συνεχίζουν να λειτουργούν και να πραγματοποιούν τα θρησκευτικά δρώμενα, συγκεκριμένα η Αγία Παρασκευή πραγματοποιεί πανηγυρική λειτουργία στις 26 Ιουλίου, ενώ η εκκλησία της Ζωοδόχου Χρυσοπηγής πραγματοποιεί πανηγυρικές λειτουργίες όλο το χρόνο, ειδικότερα τις ημέρες του Πάσχα και αρκετές φορές χρησιμοποιείται ως χώρος εκδηλώσεων, κυρίως μουσικού περιεχομένου.⁶⁰ Τον Σεπτέμβριο του 2017, ξέσπασε πυρκαγιά, η οποία ξεκίνησε μέσα από τα πεύκα που βρίσκόντουσαν ανάμεσα από την εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής και του Δημοτικού θεάτρου, λόγω της έντονης βλάστησης που υπάρχει στην περιοχή η φωτιά φούντωσε απότομα αλλά το σώμα της πυροσβεστικής και ένα πυροσβεστικό αεροσκάφος έσπευσαν εγκαίρως για να σβήσουν την πυρκαγιά και δεν απειλήθηκε κανένα κτήριο στο πέραςμα της.⁶¹ Το επόμενο καλοκαίρι, με την πρωτοβουλία του Δασαρχείου Ζακύνθου, ο χώρος αυτός καθαρίστηκε και απομακρύνθηκαν τα καμένα πεύκα και δημιουργήθηκε ένα χωμάτινο μονοπάτι, το οποίο ενώνει την πόλη με το χωρίο της Μπόχαλης, αλλά δεν είναι ευρέως γνωστό και εύκολα προσβάσιμο, γιατί κατά κύριο λόγο εστίασαν στον καθαρισμό του χώρου από τα καμένα δέντρα για να μην υπάρξουν στον μέλλον απρόοπτες πυρκαγιές.

Ο καταστροφικός σεισμός του 1953 κατάφερε να αποτελειώσει κάθε γωνία και κτίσμα του λόφου του Στράνη. Το έτος 1964 το τελευταίο από τα γέρικα πουρνάρια, υποκύπτοντας στο φυσικό νόμο της φθοράς, σωριάστηκε στο έδαφος. Ο κορμός του δέντρου μεταφέρθηκε στο νεοσύστατο τότε Μουσείο Σολωμού και στο μεγαλύτερο μέρος εκτίθεται στην είσοδο του κτηρίου, που στεγάζεται το Μουσείο. Ένα επίσης κομμάτι του παραχωρήθηκε και εκτίθεται στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου, ενώ ένα μικρότερο στο Πολεμικό Μουσείο στην Αθήνα. Στο τμήμα που βρίσκεται στο Μουσείο Σολωμού, υπάρχει και η μεταλλική πλάκα που τον Μάιο του έτους 1923 είχε τοποθετήσει πάνω στον κορμό, ο Σύλλογος των Φιλογραμμάτων και Φιλομούσων νέων: «Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΦΙΛΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΦΙΛΟΜΟΥΣΩΝ ΝΕΩΝ ΤΩ ΙΕΡΩ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΥΣΤΑΓΩΓΙΑΣ ΕΥΩΔΕΣ ΘΥΜΙΑΜΑ ΤΟΝ ΒΑΘΥ ΣΕΒΑΣΜΟΝ ΤΟΥ». Το 1968 ο χώρος μπαζώθηκε και τότε τοποθετήθηκε πάνω στη στήλη η προτομή του Εθνικού ποιητή. Η όλη αυτή δουλειά του μπαζώματος, αλλοίωσε την αισθητική του χώρου, κατέστρεψε την αρμονία των γραμμών του μνημείου. Η

⁶⁰ Προφορική Μαρτυρία από την Μαρία Φιορεντίνου (κάτοικος Μπόχαλης)

⁶¹ Ανακτήθηκε: <https://www.iefimerida.gr/news/363091/pyrkagia-sti-mpohali-stin-poli-tis-zakynthoy-den-apeiloyntai-spitia-eikones>

τοποθέτησή της προτομής με την πλάτη στραμμένη προς το ηρωικό Μεσολόγγι, λειτουργεί αντίθετα από την πρόθεση του καλλιτέχνη, αλλά και από τη λογική της ενατένισης της πόλης των Ελευθέρων Πολιορκημένων, στη στιγμή της μεγαλειώδους έμπνευσης, που συνεπήρε τον ποιητή. Δυστυχώς, ακόμα, στο μπάζωμα χρησιμοποιήθηκαν γλίνες από την εκσκαφή των θεμελίων του υπαίθριου δημοτικού θεάτρου, που μη δίνοντας τη δυνατότητα να περάσει το νερό στη ρίζα ενός νέου πουρναριού, που βλάσταινε από το παλιό, και να τραφεί, αυτό αναγκαστικά ξεράθηκε. Τον Σεπτέμβριο του 1969 το Μουσείο Σολωμού, σε συνεργασία με τον τότε Νομάρχη Ζακύνθου αείμνηστο Ανδρέα Σ. Ιωάννου, ενεργεί για την απαλλοτρίωση του Λόφου Στράνη, στη λογική της ανάδειξής του, αλλά και αναφορικά με την διατυπωθείσα για πρώτη φορά, παρουσιασθείσα αντίδραση τού εκ των τότε ιδιοκτητών Χάρη Ραζή, ο οποίος έθετε σε αμφιβολία την ιστορικότητα του λόφου.⁶² Έκτοτε, ο χώρος πλακοστρώθηκε, διαμορφώθηκε το δρομάκι που οδηγεί στο λόφο, και δημιουργήθηκε χώρος για υπαίθριες θεατρικές παραστάσεις και για φιλοξενία διαφόρων πολιτιστικών εκδηλώσεων. Όμως ο χρόνος και η εικόνα της εγκατάλειψης, που χαρακτηρίζει το λόφο σήμερα, υποβαθμίζουν ολόκληρη την περιοχή, καθώς όταν ο χώρος φιλοξενεί πολιτιστικές εκδηλώσεις, κυρίως την θερινή περίοδο, δεν τηρούνται τα απαραίτητα μέτρα ασφαλείας και προσβασιμότητας, αφού στον πλακόστρωτο δρόμο δεν υπάρχει φως ώστε να καθοδηγήσει τους επισκέπτες προς το αμφιθέατρο. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται πως οι περισσότερες πολιτιστικές εκδηλώσεις του νησιού, ειδικότερα τους καλοκαιρινούς μήνες, πραγματοποιούνται στον λόφο του Στράνη, μουσικά σχήματα της Ζακύνθου αλλά και από όλη την Ελλάδα, θεατρικές παραστάσεις, μουσικά αφιερώματα, βραδιές ποίησης, παιδαγωγικά προγράμματα και δράσεις από τα σχολεία του νησιού.⁶³ Επίσης, σε μια ιδιαίτερα σημαντική δωρεά προχώρησε ο Πολιτιστικός Σύλλογος «Προναία Αθηνά», όπου παρουσία της δημοτικής αρχής παρέδωσε μια μαρμάρινη πλάκα που τοποθετήθηκε στην είσοδο του Λόφου του Στράνη.⁶⁴

Ο Άγιος Γεώργιος των Φιλικών τα τελευταία χρόνια διακρίνεται μια σταδιακή άνοδος ως προς την ανάδειξη και συντήρηση του, συγκεκριμένα γίνεται ο ετήσιος καθαρισμός του χώρου και τις εκκλησίας, την ημέρα την εορτής του Αγίου Γεωργίου γίνεται η

⁶² Ανακτήθηκε: <https://www.imerazante.gr/2011/03/23/24065>

⁶³ Δήμος Ζακύνθου, υπ' αριθ. πρωτ. Έγγραφα : 10398/01-06-2021, 10801/16-05-2019, 107/07-06-2023, 19087/23-08-2023.

⁶⁴ Ανακτήθηκε: <https://www.imerazante.gr/2023/05/23/314331>

Πανηγυρική Θεία Λειτουργία όπου γίνονται καταθέσεις στεφάνων εις μνήμη του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη στην προτομή που βρίσκεται μπροστά από τον ναό. Το 2021 Πολιτιστικό Σύλλογος Σκουλικάδου «Ερωτόκριτος» με αφορμή την επέτειο για τα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση, παρουσίασε για πρώτη φορά την δραματοποιημένη αναπαράσταση της «Ορκωμοσίας του Κολοκοτρώνη» από τον Άγιο Γεώργιο των Φιλικών στη Ζάκυνθο.⁶⁵

Όπως και στην Παναγία του Πικρίδη, σημαντικό ιστορικό γεγονός στην περιοχή που σήμερα μπορεί να δει κάποιος μέσω μια επιγραφής που υπάρχει πάνω στο καμπαναριό, η παρουσία του Κολοκοτρώνη. Πριν χτιστεί το καμπαναριό το 1818 ο Κολοκοτρώνης μαζί με τον γιό του που περνούσε από εκεί και άκουγε τον σκλαβωμένο Μοριά πήρε την ηρωική απόφαση να ηγηθεί στον αγώνα της απελευθέρωσης.

Το Εβραϊκό νεκροταφείο της Ζακύνθου δεν είναι ευρέως γνωστό όσο τα υπόλοιπα μνημεία του καστρόλοφου επειδή η ιστορία πίσω από αυτό δεν έχει αναδειχθεί μέσω εκπαιδευτικών προγραμμάτων ή εκδηλώσεων ή κάποιου άλλου είδους πληροφορίας και ενημέρωσης, με την πάροδο του χρόνου ξεχνιέται από την κοινότητα της Ζακύνθου, όμως από την εβραϊκή κοινότητα όπου θυμάται και τιμά ετησίως τους προγόνους της δεν ξεχάστηκε ποτέ. Μάλιστα, το 2014, με πρωτοβουλία των Ζακυνθινών εβραίων της Αθήνας και της Αμερικής τοποθετήθηκαν στον χώρο του ιστορικού Εβραϊκού Νεκροταφείου Ζακύνθου δύο μαρμάρινες επιγραφές. Η πρώτη μαρμάρινη επιγραφή αναφέρεται στους περίπου εβδομήντα Ζακυνθινούς Εβραίους που κατά την περίοδο της Κατοχής διέμεναν στην Κέρκυρα και τα Χανιά με συνέπεια να συγκαταλέγονται στα έξι εκατομμύρια θύματα του Ολοκαυτώματος. Η δεύτερη μαρμάρινη επιγραφή αναφέρεται στον Ζακυνθινό εβραίο στρατιώτη Μωυσή Φόρτες, ο οποίος έπεσε, μαχόμενος ηρωικά, στο Ελληνοαλβανικό Μέτωπο, στις 23 Δεκεμβρίου του 1940, κατά τη νικηφόρα προέλαση του Ελληνικού Στρατού εντός του Αλβανικού εδάφους και, συγκεκριμένα, κατά τη μάχη, στο Ύψωμα 1220, ανατολικά της Κλεισούρας.⁶⁶ Ο χώρος του νεκροταφείου είναι σχεδόν εγκαταλελειμμένος και ξεχασμένος, μόνο ο φύλακας του νεκροταφείου φροντίζει για την εκκαθάριση χώρου και την συντήρηση των τάφων, γιατί κάποιοι σιγά σιγά αρχίζουν να βουλιάζουν στο χώμα από τις έντονες βροχοπτώσεις και την έντονη βλάστηση του χώρου. Παρατηρείται πως ακόμη και σήμερα, τοποθετούνται οι λεγόμενες πέτρες μνήμης από

⁶⁵ <https://www.erotokritos.net/3368/anaparastasi-i-orkomosia-tou-koloko/2021/08/19/>

⁶⁶ Ανακτήθηκε: https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=287&Itemid=113

τους προγόνους της εβραϊκής κοινότητας της Ζακύνθου, όπου η πέτρα αποτελεί εκδήλωση τιμής, αγάπης και μνήμης προς τον θανόντα σύμφωνα με την θρησκεία του Ιουδαϊσμού.⁶⁷

Αξίζει να σημειωθεί, το 2022 έκανε την εμφάνιση του στο νησί της Ζακύνθου το έργο "OCTaNe" (Open City TechNology Enabler), μέσω αυτού θα δημιουργηθεί μία κοινή υπηρεσία που αφενός θα ενθαρρύνει τους τουρίστες να επισκέπτονται τις περιοχές, αλλά πολύ περισσότερο θα διευκολύνει τα διασυννοριακά ταξίδια και θα βελτιώσει τη δια-τουριστική και διαπολιτισμική επικοινωνία καθώς θα παρουσιάζει τις πόλεις των Περιφερειών Ιονίων Νήσων. Η δημιουργία του ψηφιακού χάρτη ο οποίος θα περιλαμβάνει σημεία ιστορικού ενδιαφέροντος και διαδρομές θα ωφελήσει τόσο τις επιχειρήσεις όσο και τους φορείς του τουρισμού αλλά και θα ενισχύσει την τουριστική και πολιτιστική προβολή της Περιφέρειας Ιονίων Νήσων.⁶⁸ Ουσιαστικά, μέσω πινακίδων με QR Codes που έχουν τοποθετηθεί, μέχρι στιγμής σε 30 σημεία, στη Ζάκυνθο, οι επισκέπτες μπορούν να διαβάσουν χρήσιμες πληροφορίες και να ανακαλύψουν τους πολιτιστικούς και φυσικούς χώρους, να μάθουν για την αρχιτεκτονική, τον πολιτισμό και την ιστορία του τόπου. Το πρόγραμμα στοχεύει στην ενίσχυση της εμπειρίας των επισκεπτών, καθώς τους επιτρέπει να περπατήσουν στην πόλη σαν να είναι «ανοιχτό μουσείο». Μέσα σε αυτά τα 30 σημεία περιλαμβάνετε το Ενετικό κάστρο, ο λόφος του Στράνη και ο Ιερός Ναός του Αγίου Γεωργίου των Φιλικών.⁶⁹

Τα υπόλοιπα μνημεία του καστρόλοφου, έμειναν έτσι όπως τα άφησε στο πέρασμα του ο σεισμός του 1953, δεν έχει γίνει καμία παρέμβαση ανασύλωσης ή ανάδειξη τους από την τοπική διοίκηση της Ζακύνθου, ούτε συντήρηση των θεμελίων, ούτε κάποια ιστορική αναφορά πάνω σε αυτά. Ωστόσο, ότι σώθηκε από της εκκλησίες της Αγίας Άννας, του Αγίου Γεωργίου της Κυπριάννας και του Αγίου Σπυρίδωνα του Δανούφρη, φυλάσσονται στο Μεταβυζαντινό Μουσείο Ζακύνθου, το οποίο κτίστηκε με αφορμή να διαφυλάξει και να αναδείξει της εικόνες και τα τέμπλα από τους ορθόδοξους και καθολικούς ναούς της Ζακύνθου που σώθηκαν από τον σεισμό του 1953, που είχαν

⁶⁷ Κόμης Νικόλαος, Αρχιφύλακας Εφορίας Αρχαιοτήτων Ζακύνθου

⁶⁸ Ανακτήθηκε: <https://www.thetoc.gr/oikonomia/xoris-diafimisi/octane-enaanoixto-mouseio-gia-olous/>,

⁶⁹ Ανακτήθηκε: <https://octane.di.ionio.gr/?lang=el>

φιλοτεχνηθεί από ζακυνθινούς ζωγράφους της επτανησιακής σχολής (Νικολάου Καντούνη, Νικολάου Κουτούζη, Νικολάου Δοξαρά κ.α.).

4. Προτάσεις οργάνωσης και ανάδειξης του ιστορικού λόφου της Μπόχαλης.

Είναι γεγονός ότι μια από τις βασικές πνευματικές και ψυχικές ανάγκες κάθε κοινωνίας είναι η συνειδητοποίηση και η γνώση του παρελθόντος της. Η έλλειψη ή η άγνοια του δημιουργεί προβλήματα αντίστοιχα με τα προβλήματα, που δημιουργεί η έλλειψη μνήμης στην ομαλή πνευματική και ψυχική λειτουργία της ζωής ενός ατόμου.⁷⁰ Η ανάγκη του σύγχρονου ανθρώπου για σύνδεση με το παρελθόν του και τις ρίζες του, πηγάζει και από το γεγονός ότι ο σύγχρονος τρόπος ζωής τον οδηγεί με μεγάλη ταχύτητα προς το μέλλον και τις εξελίξεις που αυτό επιφέρει, τόσο στο αστικό περιβάλλον, όσο και στο τρόπο ζωής. Για το λόγο αυτό, το φαινόμενο της διατήρησης της αρχιτεκτονικής και πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί κύριο θέμα των διεθνών συσκέψεων και συνεδρίων, αποκαλύπτοντας τις διαστάσεις και την καθολικότητα του. Ωστόσο, η ανάγκη κάθε κοινωνίας για εθνική ή τοπική ταυτότητα έχει ιδιαίτερη αξία στη σύγχρονη εποχή, όπου η παγκοσμιοποίηση εμφανίζεται όλο και πιο έντονη.⁷¹ Οι σύγχρονες μέθοδοι αποκατάστασης και ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων είναι περισσότερο δημιουργικές και διαδραστικές, καθώς επιδιώκουν να προβάλλουν τις αυθεντικές ιδιότητες του τοπίου ενώ ταυτόχρονα υπολογίζουν τις ιδεολογικές επιπτώσεις αυτών των δράσεων στο σύγχρονο περιβάλλον και ο σχεδιασμός και η εκτέλεση εργασιών εντός των αρχαιολογικών χώρων στοχεύουν τόσο στην προστασία των μνημείων όσο και στην άνετη και ασφαλή κυκλοφορία των επισκεπτών. Στο σχεδιασμό, τη διαμόρφωση και ανάδειξη των μνημείων και τόπων της πολιτισμικής κληρονομιάς, είναι σημαντική η χρήση ποικίλων μεθόδων και υλικών με τις οποίες επιδιώκεται η διαφοροποίηση και οπτική διάκριση των νέων επεμβάσεων, η αντιστρεψιμότητα των εκτελούμενων κατασκευών αλλά και η άρση των προβληματικών συνθηκών που παρουσιάζονται από προηγούμενη διαχείριση.

⁷⁰ Λαββάς 1984

⁷¹ Πετρίδου 2005

Κριτήριο για την εύρυθμη οργάνωση των αρχαιολογικών χώρων αποτελεί η διεύρυνση των ζωνών προστασίας των μνημείων και η οργάνωση σημείων στάσης διάσπαρτων στον περιβάλλοντα χώρο, ώστε να αποφευχθεί η συσσώρευση τους στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου ή σε επαφή με το ίδιο το μνημείο και να εξασφαλιστεί η καλύτερη δυνατή κυκλοφορία των επισκεπτών και η αξιοποίηση του συνολικού περιβάλλοντος.⁷²

Επίσης, απαραίτητη για την ενημέρωση των επισκεπτών και τη σύνδεση των επιμέρους χώρων του πολιτισμικού τοπίου, είναι η οργάνωση σημείων πληροφόρησης μέσα στην έκταση του πολιτισμικού τοπίου, που περιλαμβάνει τουλάχιστον ένα μνημειακό σύνολο κάθε ένα από τα οποία θα συστοιχίζεται με το αντίστοιχο ιστορικό υπόβαθρο, θα το αναδεικνύει και θα το καθιστά κατανοητό. ⁷³Τα περισσότερα παραδείγματα σύγχρονων διαμορφώσεων αρχαιολογικών και ιστορικών χώρων εξυπηρετούν ένα πολύ συγκεκριμένο σκοπό διαχείρισης ώστε να θεωρούνται επιτυχημένα από οικονομικής και πολιτιστικής άποψης.⁷⁴ Τα μνημεία αποτελούν σημειακά, στατικά και διαχρονικά στοιχεία, λόγω της ιστορικότητας τους, ενώ το σύγχρονο ευρύτερο τοπίο αποτελεί δυναμικό μέσο παραγωγής πολιτισμού, που βρίσκεται σε συνεχή μεταβολή, εξαιτίας, τόσο της εποχικότητας του φυσικού στοιχείου, όσο και της ανθρώπινης δραστηριότητας”. Διαθέτουν όμως και τα δύο πολιτισμική διάσταση, με ποιοτικές ίσως διαφορές, αφού για τον αρχαιολογικό χώρο είναι εμφανής και διαχρονικής αξίας, ενώ για το σύγχρονο ευρύτερο τοπίο συχνά αμφισβητούμενης.⁷⁵ Γι’ αυτό, είναι απαραίτητη μία σύνδεσή μεταξύ τους, που σκοπό θα έχει τη διατήρηση ή δημιουργία μίας βιώσιμης σχέσης των μνημείων και αρχαιοτήτων με τον σύγχρονο άνθρωπο αλλά και γενικότερα με την κοινωνία. Μία σύγχρονη τάση της εποχής, είναι η δημιουργία Αρχαιολογικών Πάρκων, μέσα σε οροθετημένες εκτεταμένες περιοχές, στα οποία λαμβάνεται μέριμνα για την συνολική ανάδειξη περισσότερων του ενός πολιτισμικών στοιχείων, που μπορεί μεταξύ τους να διαφέρουν σε σημαντικότητα, κλίμακα ή ιστορική (χρονολογική) προέλευση- καταγωγή. Οι αρχαιολογικοί χώροι που βρίσκονται στην ύπαιθρο αποτελούν συνήθως μεμονωμένους οικολογικούς τόπους μέσα σε τοπία εντατικών γεωργικών καλλιεργειών ενώ, αντίστοιχα, τα αρχαιολογικά και ιστορικά μνημεία που χωροθετούνται εντός του αστικού ιστού αποτελούν κομμάτια των ελλειμματικών

⁷² Χαίρη 1995, 48-51

⁷³ Παπακωνσταντίνου 2002, 25-33.

⁷⁴ Κοζυράκη 2006, 30

⁷⁵ Τρατσέλα 2012, 45

δημόσιων υπαίθριων χώρων στο δομημένο περιβάλλον των πόλεων. Με την συνεργασία της αρχαιολογικής δραστηριότητας, της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος και της διατήρησης και διαχείρισης του τοπίου επιτυγχάνεται τόσο η παρουσία και διαφύλαξη των ιστορικών μνημείων όσο και η δημιουργία σταθερών συνθηκών για την προστασία, ανάδειξη και διατήρηση του περιβαλλοντικού δυναμικού.⁷⁶

Ένας πρωταρχικός σκοπός δημιουργίας αρχαιολογικού πάρκου αποτελεί η προστασία των αρχαιολογικών χώρων και των οικοσυστημάτων και η οργανική ένταξή τους στον σύγχρονο οικιστικό ιστό και στην καθημερινή ζωή των πολιτών. Η ανάδειξη των μνημείων και του φυσικού τοπίου συμβάλλει στην διατήρηση της ταυτότητας της περιοχής και στην δημιουργία αισθήματος ιστορικής συνέχειας του τόπου. Οι βασικοί στόχοι του σχεδιασμού είναι:

- Προστασία και ανάδειξη μνημείων και αξιόλογων οικοσυστημάτων,
- Διατήρηση ιστορικής συνέχειας της περιοχής,
- Ένταξη των μνημείων στον οικιστικό ιστό και στην καθημερινή ζωή των πολιτών,
- Ισότιμη πρόσβαση όλων των πολιτών,
- Αύξηση υπαίθριων χώρων πρασίνου,
- Οικονομική και τουριστική ανάπτυξη της περιοχής

Κύρια σημασία είναι οι εργασίες ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων να περιλαμβάνουν επεμβάσεις που έχουν ως στόχο τη βελτίωση της προσβασιμότητας και της επισκεψιμότητας τους. Οι επεμβάσεις και οι κατασκευές πρέπει να είναι ήπιες, με συμβατά υλικά και εύκολα αναστρέψιμες, ώστε να εναρμονίζονται με τις αρχές που προκύπτουν από τις διεθνείς συμβάσεις και την αρχαιολογική νομοθεσία, όπου σύμφωνα με τον νόμο 4858/2021, άρθρο 40, παρ. 1, Οι εργασίες σε ακίνητα μνημεία και ιδίως η συντήρηση, η στερέωση, η αποκατάσταση, η αναστήλωση, η κατάχωση, η τοποθέτηση προστατευτικών στεγών, η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου και οι εργασίες που αποβλέπουν σε απόδοση σε χρήση ή σε φιλοξενία χρήσεων αποσκοπούν στη διατήρηση της υλικής υπόστασης και της αυθεντικότητάς τους, την ανάδειξη και

⁷⁶ Riedel 1987, 40-6

εν γένει στην προστασία τους. Διενεργούνται σύμφωνα με μελέτη, η οποία εγκρίνεται από την Υπηρεσία ύστερα από γνώμη του Συμβουλίου, ή αν αυτές είναι μείζονος σημασίας, με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού και Αθλητισμού ύστερα από γνώμη του Συμβουλίου. Για την έγκριση της μελέτης απαιτείται να έχει προηγηθεί η τεκμηρίωση του μνημειακού χαρακτήρα του ακινήτου.⁷⁷

Όσο αναφορά το ενετικό κάστρο της Μπόχαλης, κρίνεται αναγκαία η άμεση παρέμβαση συντήρησης και ανάδειξης, καθώς όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η σημερινή του κατάσταση δεν τηρεί τα απαραίτητα μέτρα φύλαξης και πρόσβασης. Αρχικά κρίνεται αναγκαίο να ξεκινήσουν νέες ανασκαφές για την εύρεση νέων ευρημάτων για την πλήρη κάλυψη της τεκμηρίωσης του, ειδικότερα στο σημείο που βρισκόταν η αρχαία Ακρόπολη (στο σημείο του αναψυκτηρίου), ώστε εάν υπάρξει αυτό το ενδεχόμενο, θα πρέπει άμεσα να προχωρήσει η καταστροφή του κτηρίου και να ξεκινήσουν οι ανασκαφικές εργασίες. Επιπλέον, πρέπει να ξεκινήσουν έρευνες για την εύρεση του νεκροταφείου του κάστρου στην ευρύτερη περιοχή. Με τις νέες ανασκαφές και τα ήδη υπάρχοντα ευρήματα του κάστρου, που έχουν αποθηκευτεί προσωρινά στην μεγάλη πυριτιδαποθήκη λόγω έλλειψης χώρου και οικονομικών πόρων, θα μπορούσε αρχικά, να γίνει πλήρης αναστήλωση της μεγάλης πυριτιδαποθήκης και να δημιουργηθεί ένας μικρός μουσειακός και εκθεσιακός χώρος εντός του κάστρου, με παλιά και νέα εκθέματα τα οποία δεν έχουν προβληθεί ποτέ στο κοινό. Με την χρήση νέων τεχνολογιών, να τοποθετηθούν συσκευές προβολής, που να προβάλλουν εικόνες από το ποσεισμικό κάστρο, την διαδικασία που έγιναν οι ανασκαφές και διαδραστικά παιχνίδια για εκπαιδευτικά προγράμματα. Επίσης, λόγω μεγάλης έκτασης, θα ήταν κοινωφελές να φιλοξενούνται περιοδικές εκθέσεις αλλά και πολιτιστικές εκδηλώσεις, με στόχο την ανάδειξη της πολιτισμική κληρονομιάς της Ζακύνθου και άλλων θεμάτων. Θα είναι αναμφίβολα ένα σπουδαίο σχέδιο διαμόρφωσης, γιατί αυτόματα συνδυάζεται ο ορισμός του μουσείου, των μνημείων και του αρχαιολογικού χώρου, βάζοντας τους επισκέπτες σε μια πιο διαδραστική διάσταση, συμμετέχοντας ενεργά στις δραστηριότητες του χώρου και προωθώντας με μια εναλλακτική και σύγχρονη μορφή την ιστορία του νησιού.

Ένας επίσης σημαντικός στόχος είναι να υπάρχει σωστή ενημέρωση στο οδικό δίκτυο του νησιού, ώστε οι επισκέπτες να μπορέσουν να φτάσουν με ευκολία στον χώρο του

⁷⁷ Νόμος υπ' αριθμ. 4858, άρθρο 40, παρ.1 (ΦΕΚ Α' 220/19.11.2021)

κάστρου, αλλά και ενημερωτικές πινακίδες στην πόλη όπου να καθοδηγούν τους επισκέπτες από την παλιά διαδρομή της Σαρτζάδας, η οποία πρέπει να διαμορφωθεί με σύγχρονες προδιαγραφές (σύμφωνα με το αρχικό σχέδιο της Σαρτζάδας) και οι κάτοικοι της Μπόχαλης να έχουν πρόσβαση στις κατοικίες τους. Οι ενημερωτικές πινακίδες θα πρέπει να περιέχουν μια ιστορική αναφορά για τον λόφο της Μπόχαλης, καθώς και σύγχρονα μέσα τεχνολογίας (τύπου QR code) ώστε ο επισκέπτης να μπορέσει να αντιληφθεί το ιστορικό υπόβαθρο του λόφου, σε διαφορετικές γλώσσες και σε ψηφιακές προσομοιώσεις για το πώς ήταν ο λόφος πριν την ένωση της Επτανήσου. Από την είσοδο της Σαρτζάδας⁷⁸ μέχρι την είσοδο του κάστρου, συναντάται η παλιά βρύση, η εκκλησία της Αγίας Άννας, ο Άγιος Γεώργιος της Κυπριάννας και η Παναγία Πικριδιώτισσα, όπου και εκεί να υπάρχουν ενημερωτικές πινακίδες για το ιστορικό των μνημείων. Στο τέλος της διαδρομής και πριν την είσοδο του κάστρου, μπορεί ο επισκέπτης να οδηγηθεί στο χωρίο της Μπόχαλης και εκκλησία της Χρυσοπηγής. Φτάνοντας στο κάστρο, θα πρέπει να δημιουργηθούν ασφαλείς διαδρομές για τα άτομα με ειδικές ανάγκες, ώστε να έχουν πρόσβαση σε όλα τα μνημεία εντός του κάστρου, δημιουργία ακουστικών πληροφοριών και γραφή braille σε όλες της ενημερωτικές πινακίδες των μνημείων, προσλήψεις εξειδικευμένου προσωπικού για την καλύτερη ασφάλεια και ενημέρωση των επισκεπτών, δημιουργώντας έτσι εύκολη προσαρμογή στον χωροχρόνο. Για να γίνει όμως αυτό εφικτό, πρέπει άμεσα να καθαριστούν τα τείχη από τα δέντρα που απειλούν το κάστρο και να γίνει ορατό από τους επισκέπτες, κυρίως τις βραδινές ώρες αφού υπήρχε φωταγώγηση στα τείχη, εσωτερικά να συντηρείται τουλάχιστον μια φορά τον μήνα, απομάκρυνση των δέντρων και των φυλλωμάτων τους από τα θεμέλια των μνημείων, να βελτιωθεί το σύστημα πυρόσβεσης για την ασφάλεια του χώρου και να υπάρχουν μόνιμοι φύλακες και τις ώρες που το κάστρο είναι κλειστό. Επιπρόσθετα, χρήζει άμεση ανάγκη η τοποθέτηση αλεξικέραυνου, γεγονός ότι ο λόφος της Μπόχαλης είναι η υψηλότερη κορυφή του κάμπου της Ζακύνθου και από την πυκνή βλάστηση που υπάρχει εντός του κάστρου υπάρχει κίνδυνος για πυρκαγιά. Ακόμη στις διαδρομές εντός του κάστρου, θα πρέπει να τοποθετηθούν χώροι ξεκούρασης και αναψυχής για τους επισκέπτες σε κοντινές τοποθεσίες, σημάνσεις εξόδου σε περίπτωση κινδύνου, επαναλειτουργία του αναψυκτηρίου και καθημερινός καθαρισμός στους χώρους υγιεινής. Τα ήδη υπάρχοντα μνημεία θα πρέπει να συντηρηθούν και να γίνει η ανάλογη

⁷⁸ Πίσω από το σημερινό κτήριο της Αντιπεριφέρειας (Οδός Κολυβά, Ζάκυνθος)

αναστύλωση σύμφωνα με το αρχικό τους σχέδιο, επειδή όμως πολλές φορές δεν είναι εφικτό για όλα τα μνημεία, θα μπορούσε στις ενημερωτικές πινακίδες να υπάρχει μια ανάλογη προσομοίωση για το πώς ήταν τα προσεισμικά τα κτήρια του κάστρου, πληροφορίες και δραστηριότητες όπου οι επισκέπτες θα μπορούν να τις διαχειριστούν μέσω της προσωπικής τους συσκευής.

Όπως οι περισσότεροι αρχαιολογικοί χώροι παγκοσμίως χρησιμοποιούν τα σύγχρονα μέσα πληροφορίας (Website) για την ενημέρωση του κοινού, έτσι και η Εφορία αρχαιοτήτων Ζακύνθου, θα πρέπει να μεριμνήσει για την δημιουργία ιστοσελίδας του κάστρου, η οποία θα περιέχει την ιστορία του αρχαιολογικού χώρου, ευρετήριο με τα σωζόμενα μνημεία, ανακοινώσεις, ενημέρωση προγραμμάτων και προφανώς τηλέφωνα επικοινωνίας και ωράριο λειτουργίας.

Επιπλέον, ένας από τους σημαντικότερους στόχους των αρχαιολογικών χώρων είναι η διαλεκτική σχέση με το κοινό, πώς θα πετύχει την διασύνδεση με τους επισκέπτες, να ενταχθεί στις πολιτιστικές και κοινωνικές εκδηλώσεις, λόγω ότι ένας αρχαιολογικός χώρος είναι η κύρια πηγή του πολιτισμού και ταυτότητας του κάθε τόπου. Συνεπώς απαιτείται άμεση παρέμβαση στην διαμόρφωση του χώρου για να φέρουν εις πέρας τις απαιτήσεις που φέρει μια πολιτιστική εκδήλωση, ειδικότερα τα τελευταία χρόνια παρατηρείται πώς ο χώρος που χρησιμοποιείται για εκδηλώσεις είναι η πρώτη εκκλησία που συναντάται μετά την τρίτη πύλη του κάστρου αντί για τον προμαχώνα Grimmani που χρησιμοποιούταν πιο πριν, κυρίως λόγω καλύτερου ελέγχου, ευκολότερης πρόσβασης και διαμόρφωσης. Όμως με αυτόν τον τρόπο κινδυνεύουν και τα τελευταία κατάλοιπα του ναού, άρα επιβάλλεται να φτιαχτεί ένας νέος χώρος ειδικά διαμορφωμένος για πολιτιστικές εκδηλώσεις, χωρίς να χάνει τον χαρακτήρα του αρχαιολογικού χώρου, κοντά στις πύλες και στο φυλάκιο του κάστρου. Μια πρώτη σκέψη θα μπορούσε να είναι στην μικρή πυριτιδαποθήκη κοντά στον προμαχώνα, λόγω ότι είναι το πιο συντηρημένο κτήριο μέσα στο κάστρο, είναι κοντά στο φυλάκιο, εύκολα προσβάσιμο από τεχνικές και πρακτικές απόψεις. Ο χώρος είναι αρκετά μεγάλος και καθαρός από τυχόν ασταθές υπέδαφος, που έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα μικρό αμφιθέατρο και μια μικρή σκηνή μπροστά από την πυριτιδαποθήκη για να φιλοξενηθούν θεατρικοί θίασοι, συναυλίες, κ.α. Μια εναλλακτική σκέψη είναι ο χώρος εκδηλώσεων του κάστρου να διαμορφωθεί στον χώρο του παλιού τηλέγραφου ο οποίος είναι ανεκμετάλλευτος. Αλλά πρώτα θα πρέπει να γίνουν οι απαραίτητες ανασκαφικές εργασίες, να καθαριστεί το οικόπεδο του

τηλέγραφου και να δημιουργηθούν προσβάσιμα μονοπάτια. Επιπλέον, εάν προκύψει πως στο μέρος του σημερινού αναψυκτηρίου βρισκόταν η παλιά Ακρόπολη, Θα μπορούσε ο χώρος ξεκούρασης των επισκεπτών να δημιουργηθεί στο οικόπεδο του τηλέγραφου.

Μέσα στον χώρο του κάστρο, ύστερα από μια σωστή διαμόρφωση θα μπορούσε να υλοποιηθούν διάφορα εκπαιδευτικά προγράμματα από όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης. Για παράδειγμα, μέσω ενός παιχνιδιού κρυμμένου θησαυρού, μπορούν οι συμμετέχοντες να γνωρίσουν την ιστορία του κάστρο, να ενταχθούν στον χώρο και στον χρόνο και να προκαλέσει ενδιαφέρον για επόμενες δραστηριότητες. Μολονότι η σημερινή κατάσταση του χώρου δεν επιτρέπει να γίνουν πολλές δραστηριότητες για ανηλίκους λόγω επικινδυνότητας του χώρου, έλλειψη προσωπικού για την επιμέλεια τους και οικονομικών πόρων. Για αυτό, απαιτείται η άμεση συντήρηση του χώρου, η Εφορία Αρχαιοτήτων να δημιουργήσει και να προσκαλέσει όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης εντός και εκτός Ζακύνθου , να χρηματοδοτήσει προγράμματα ώστε να υπάρχουν εξειδικευμένοι εμψυχωτές και αναμνηστικά δώρα, βάζοντας το κοινό σε αναμονή για την επόμενη δράση.

Επιπρόσθετα, εάν η Εφορία Αρχαιοτήτων Ζακύνθου συμμετείχε σε κάποιο δίκτυο αρχαιολογικών χώρων, γεγονός ότι αυτό δεν ωφελεί μόνο την υπηρεσία αλλά και την κοινότητα της Ζακύνθου, διότι με αυτόν τον τρόπο δημιουργούνται συνεργασίες με άλλους αρχαιολογικούς χώρους στην Ελλάδα, γίνονται επιμορφωτικά και διαδραστικά προγράμματα, δράσεις εκπαιδευτικού χαρακτήρα, πολιτιστικές εκδηλώσεις και ως αρχαιολογικός χώρος να συμμετέχει σε κοινές εκδηλώσεις⁷⁹, φέρνοντας έτσι μια εναλλακτική μορφή τουρισμού στο νησί και ταυτόχρονα μια διεθνής ανάδειξη του πολιτισμού της Ζακύνθου.

Εκτός από τα μνημεία, τα οποία αποτελούν κυρίαρχα χαρακτηριστικά ενός αστικού περιβάλλοντος, οι εκκλησιαστικοί ναοί έχουν εξέχουσα σημασία, αφού επιδρούν καθοριστικά στη διαμόρφωση της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας και ταυτότητάς του τόπου. Έχουν διάσταση πολιτισμικού κειμηλίου που παραλαμβάνεται και παραδίδεται από γενιά σε γενιά ως αναλλοίωτο και άφθαρτο σημάδι, μιας άλλης εποχής και ενός άλλου πολιτισμού. Συμβάλουν στη συνέχιση και περαιτέρω ανάπτυξη του πολιτισμού, ως μία ζωντανή πολιτισμική ύπαρξη. Πέρα, όμως, από την κατανόηση της ιδιαίτερης

⁷⁹ Ανακτήθηκε: <https://www.culture.gov.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=5016>

φυσιογνωμίας ενός αστικού περιβάλλοντος, η εξέταση της ιστορικής και πολιτισμικής πορείας ενός λαού, κατά το παρελθόν, συμβάλλει αποφασιστικά και στην αναγνώριση της πολυφωνίας και της πολυμορφίας του ανθρώπινου πολιτισμού. Επιπλέον, μπορεί να αποτελέσει και πηγή σύνδεσης με τα ουσιώδη ιδανικά και τις αξίες του ανθρώπου καθώς και για την άντληση χρήσιμων στοιχείων που θα βοηθήσουν στη θεώρηση του μέλλοντος.⁸⁰

Συνεπώς, οι εκκλησίες που δεν πληγώθηκαν από τον σεισμό του 1953 και αναστηλώθηκαν πρέπει να αναδειχτούν όπως τους αρμόζει, αφού τα κειμήλια που είχαν δεν είναι εφικτό να ξαναγυρίζουν στην αρχική τους θέση, λόγω ότι υπάρχει ακόμα φόβος καταστροφικής σεισμικής δόνησης. Προτείνετε λοιπόν, οι εκκλησίες του λόφου, να αρχίσουν να παίρνουν μια άλλη μορφή, με σύγχρονες τάσεις ανάδειξης και προβολής, χωρίς όμως να χάνουν την πολιτισμική τους αξία. Ξεκινώντας από τον ναό της Χρυσοπηγής, ειδικότερα στον χώρο της εκκλησίας όπου βρίσκεται μια μεγάλη πλατεία, να τοποθετηθεί μια ενημερωτική πινακίδα με την ιστορία του λόφου, καθώς και του ναού, με προσομοιώσεις όπως ήταν η Μπόχαλη με τους προσεισμικούς ανεμόμυλους. Από εκείνο το σημείο, θα ήταν ωφέλιμο να ξαναφτιαχτεί, με σύγχρονες υποδομές, δρόμος της Σαρτζάδας, όπου και από εκεί θα συνεχίζει η παλιά διαδρομή που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι του νησιού για να ανεβαίνουν προς τις πύλες του κάστρου. Όμως με τα σημερινά δεδομένα δεν είναι εφικτό να γίνει αυτό, διότι δεν υπάρχει ακόμα ασφαλής χώρος στάθμευσης, παρά μόνο ένας μικρός χώρος πίσω από τον ναό της Χρυσοπηγής, που χρίζει άμεσα συντήρηση και επέκταση, ώστε να εξυπηρετεί τα οχήματα που προσέρχονται στο χωρίο και μεγαλύτερη ασφάλεια για τους πεζούς. Όπως αναφέρθηκε στο παραπάνω κεφάλαιο, μετά την πυρκαγιά που ξέσπασε ανάμεσα από το Δημοτικό υπαίθριο θέατρο και τον ναό της Χρυσοπηγής, μετά την απομάκρυνση των καμένων δέντρων, κατασκευάστηκε ένα πρόχειρο μονοπάτι, το οποίο θα μπορούσε να επεκταθεί, να αναγεννηθεί ο παλιός δρόμος που ένωνε την Μπόχαλη με τον Αιγιαλό και να δημιουργηθεί μια εναλλακτική διαδρομή για τους επισκέπτες, με παγκάκια και μπάρες ασφαλείας, ώστε ανεβαίνοντας να απολαμβάνουν σταδιακά την θέα της πόλης.

Όπως οι εκκλησίες της Μπόχαλης, έτσι και ο οικισμός χρίζει άμεση επέμβαση συντήρησης και διαμόρφωσης στους δρόμους του. Οι κάτοικοι του οικισμού πρέπει να

⁸⁰ Μητούλα 1999, 67-71

μεριμνήσουν την συντήρηση και την ανάδειξη της λεγόμενης κάναλης, αναβιώνοντας την παλιά καθημερινότητα του χωριού και με την δημιουργία ενός πολιτιστικού συλλόγου, να γίνονται εκδηλώσεις και εκπαιδευτικές εκδρομές για την εκμάθηση της ιστορίας του λόφου αλλά και μέσω περιβαντολλογικών δράσεων, τις οποίες μπορούν να φέρουν εις πέρας οι φοιτητές του τμήματος περιβάλλοντος του Ιονίου Πανεπιστημίου με ανάλογα εκπαιδευτικά προγράμματα. Αυτή η διαδρομή είναι πρωταρχικής σημασίας να περιλαμβάνει τον ναό της Παναγίας του Πικρίδη, τα θεμέλια του μοναστηριού του Αγίου Γεωργίου της Κυπριάννας, της Αγίας Άννας και να καταλήγει στην παλιά βρύση, όπου μέχρι σήμερα υπάρχουν τα τελευταία κατάλοιπα της Σαρτζάδας. Αν και οι εκκλησίες του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Άννας δεν έχουν υποστεί τότε καμία παρέμβαση από την αποφράδα ημέρα του σεισμού και εφόσον η ιδέα αναστήλωση τους δεν είναι εφικτή, θα πρέπει αρχικά να μεριμνήσουν για τον καθαρισμό των θεμελίων και της γύρω περιοχής, να δημιουργηθούν διαδρομές με ενημερωτικές πινακίδες που θα περιέχουν πληροφορίες και προσομοιώσεις των ναών πώς ήταν προσεισμικά. Οι διαδρομές αυτές να εντάσσονται στα εκπαιδευτικά προγράμματα και με μια σωστή διαμόρφωση να πραγματοποιούνται πολιτιστικές εκδηλώσεις, ειδικότερα στον ναό του Αγίου Γεωργίου, που υπάρχει ανεκμετάλλετος χώρος.

Φτάνοντας στην αφετηρία της διαδρομής, η Παναγία του Πικρίδη είναι αναμφίβολα μια από της πιο διατηρημένες και αναδειγμένες εκκλησίες του λόφου, ειδικά με την ιστορική βαρύτητα που φέρει ως τόπος, λόγω την παρουσίας του Θεόδωρου Κολωκοτρώνη, τις γεωγραφικής τοποθεσίας του ναού και ο δρόμος της Strada Giustiniana. Επομένως, πρέπει να ενταχθεί στην ιστορική διαδρομή προς τον παλιό οικισμό της Ζακύνθου, τοποθετώντας και εκεί ενημερωτικές πινακίδες για την ιστορία του ναού και να πραγματοποιούνται περισσότερες εκδηλώσεις, λόγω του ότι ο χώρος, εντός και εκτός του ναού, είναι διατηρητέος και ευρύχωρος όπου μπορεί να φιλοξενήσει κάθε είδους πολιτιστικών εκδηλώσεων και εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Η σύνδεση της ανατολική πλευράς με την δυτική, όπως προαναφέρθηκε, σήμερα συνδέεται μόνο με έναν τρόπο, τον οποίο μπορεί κανείς να διασχίσει με ασφάλεια μόνο οδικός. Συνεπώς, οι δημοτικές αρχές θα πρέπει να μεριμνήσουν να δημιουργηθεί ένα ασφαλές μονοπάτι ειδικά για τους πεζούς που να συνδέει τα συγκεκριμένα μνημεία. Ένας τρόπος είναι από τον ήδη υπάρχοντα δρόμο, με ασφαλείς και προσβάσιμο πεζοδρόμιο, το οποίο να περιέχει και τις σχετικές περιγραφές των μνημείων,

φτιάχνοντας την ιστορική αυτή διαδρομή από την πόλη της Ζακύνθου, καθώς και από την επαρχιακή οδό που υπάρχει την δυτική πλευρά του λόφου. Ο Άλλος τρόπος είναι ο προσεισμικός, που κατέβαινε από την εκκλησία της Χρυσόπηγης και έφτανε μέχρι την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Φιλικών, όπου με αυτή την διαδρομή συνδυάζονται όλα τα μνημεία του καστρόλοφου και να είναι ειδικά διαμορφωμένος για πεζούς, με χώρους αναψυχής, φωταγώγηση κατά τις βραδινές ώρες, συστήματα πυρόσβεσης και διαδρομές για άτομα με κινητικές δυσκολίες. Ειδικότερα στον λόφο του Στράνη, κρίνεται αναγκαία η άμεση συντήρηση του πεζόδρομου, να τοποθετηθεί φωτισμός σε όλο τον πεζόδρομο που οδηγεί στο μνημείο του εθνικού ποιητή και στο αμφιθέατρο, τα οποία χρειάζονται καθαρισμό και εξοπλισμό για της πολιτιστικές εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται κυρίως κατά την θερινή περίοδο. Αφού ο λόφος πλέον χρησιμοποιείται κυρίως για πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς, επιβάλλεται να διαμορφωθεί με δρομάκια και πάγκους, όπου οι επισκέπτες θα μπορούν να ξεκουράζονται αλλά και να πραγματοποιούν διαδραστικά προγράμματα. Στης εθνικές εορτές και ειδικότερα την ημέρα που ο Ύμνος εις την Ελευθερίαν του Διονυσίου Σολωμού καθιερώθηκε ως Εθνικός ύμνος της Ελλάδας (4 Αυγούστου 1865), θα έπρεπε να πραγματοποιούνται τιμητικές εκδηλώσεις, συμμετοχές, καταθέσεις στεφάνων και δράσεις από τα σχολεία του νησιού καθώς και μουσικές βραδιές με θέμα τα μελοποιημένα ποιήματα του Διονυσίου Σολωμού.

Στο μικρό εκκλησάκι όπου ο γερός του Μωριά ορκίστηκε ως φιλικός, είναι πρωταρχικής σημασίας οι εργασίες της ανάδειξης του, επειδή ο χώρος βρίσκεται σε πλήρη εγκατάλειψη. Ένα από τα πρώτα βήματα είναι η συντήρηση του χώρου, ο πλήρης καθαρισμός του τάφου της πρώτη γυναίκας του Θ. Κολωκοτρώνη, Αικατερίνης Καρούσου και αφού υποστεί τις απαραίτητες συντηρήσεις, να τοποθετηθεί μια πλάκα εις μνήμην της και η επιγραφή να φέρει «Εἰς τὸ μνημόσυνόν της ἐπῆρε εἰς τὸ κεφάλι του τὸν δίσκον μὲ τὰ κόλυβα ἀπὸ τὸ σπῖτι του ἕως εἰς τὴν ἐκκλησίαν, σημεῖον τῆς ἀγάπης του» όπου ο Γεώργιος Τερτσέτης γράφει στα απομνημονεύματά του Γέρου του Μωριά. Επιπλέον, πρέπει να γίνει άμεση πρόσληψη προσωπικού, ώστε ο ναός, κατά της πρωινές ώρες, να είναι ανοιχτός για τους επισκέπτες και να ενημερώνονται σχετικά για το ιστορικό γεγονός που έλαβε χώρα στον συγκεκριμένο ναό και τιμητικά να πραγματοποιείται μια εκδήλωση με την αναπαράσταση του Θεόδωρου Κολωκοτρώνη. Όταν οι επισκέπτες ανεβαίνουν προς το εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου δεν μπορούν να παραβλέψουν τον Εβραϊκό νεκροταφείο, αφού βρίσκεται ακριβώς δίπλα από την

είσοδο του ναού, μολονότι ο δρόμος που ακολουθεί κανείς προς αυτά τα μνημεία είναι δαιδαλώδης, λόγω ότι η περιοχή είναι πυκνοκατοικημένη, επιβάλλεται να τοποθετηθούν πινακίδες σήμανσης και η υπάρχουσες ενημερωτικές πινακίδες να καθαριστούν και να προσαρμοστούν στα σύγχρονα μέσα πληροφορίας. Παρομοίως, στα μνήματα του Εβραϊκού νεκροταφείου πρέπει να γίνουν ανασκαφικές εργασίες με στόχο την ανακάλυψη νέων ή και χαμένων τάφων από τα ακραία καιρικά φαινόμενα. Οι επιγραφές των μνημάτων να ξανά τονιστούν με ειδικά οικοδομικά υλικά, να διαμορφωθούν ειδικές διαδρομές για άτομα με θέματα προσβασιμότητας, κάτι το οποίο είναι ανύπαρκτο και στους δύο χώρους, να πραγματοποιούνται ετήσιες επιμνημόσυνες δεήσεις και να περιληφθούν στην ιστορική διαδρομή της Μπόχαλης.

Η εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα του Δανούφρη έμεινε και αυτή πληγωμένη από το χτύπημα του εγκέλαδου και δεν υπέστη ποτέ καμία παρέμβαση. Παρόλο που κατά τον σεισμό του 1953, καταστράφηκαν πάρα πολλοί ναοί, η εκκλησία αυτή άξιζε μια δεύτερη ευκαιρία αναστήλωσης, ένας από τους λόγους αυτούς, είναι η γεωγραφική του περιοχή, γιατί είναι ίσως ένα από τα πρώτα εμφανή μνημεία που μπορεί να συναντήσει κάποιος κατεβαίνοντας προς την νέα πόλη, με το επιβλητικό βενετσιάνικο καμπαναριό να δεσπόσει μπροστά από το ναό. Επομένως, η κύρια πρόταση σε αυτό το μνημείο είναι η αναστήλωση του, σύμφωνα με το αρχικό του αρχιτεκτονικό σχέδιο, να τηρεί νομικά της προδιαγραφές αντισεισμικού κτηρίου, ανοίγοντας έτσι της πύλες του ξανά στο κοινό και φυσικά να πραγματοποιούνται πανηγυρικές δεήσεις στους εορτασμούς του Αγίου Σπυρίδωνα.

Τέλος, εκτός από την πρόταση αναστήλωσης, ένας τρόπος ανάδειξης των ναών του καστρόλοφου είναι η διοργάνωση περιοδικών εκθέσεων. Όπως αναφέρθηκε, πολλές αγιογραφίες, εκκλησιαστικά κειμήλια και εικόνες που σώθηκαν από τον σεισμό του 1953 από τους συγκεκριμένους ναούς, μεταφέρθηκαν στο νεοσύστατο τότε Μεταβυζαντινό μουσείο Ζακύνθου. Συνεπώς, θα ήταν αποτελεσματικό να υλοποιηθούν θεματικές εκθέσεις, με θέμα τα κειμήλια των προσεισμικών ναών του καστρόλοφου, στα πλαίσια αφιερωμάτων για τους σεισμούς του 1953 ή συνεδρίων που κατά καιρούς η Ζάκυνθο πραγματοποιεί και μέσω των εκθέσεων να αναγνωριστεί ο πολιτισμικός πλούτος του προσεισμικού καστρόλοφου, να διαμορφωθεί μια αίθουσα αφιερωμένη σε αυτούς τους ναούς και μέσω της ιστοσελίδας του μουσείου, να ψηφιοποιηθούν και να προωθηθούν τα ιστορικά στοιχεία των κάθε κειμηλίου.

Συμπεράσματα

Τα μνημεία και γενικώς οι αρχαιολογικοί χώροι, αποτελούν ένα σημαντικό πολιτιστικό κεφάλαιο για την χώρα μας και παρουσιάζουν διαχρονικό ερευνητικό ενδιαφέρον για ένα μεγάλο φάσμα επιστημών. Όμως στις περισσότερες περιπτώσεις αυτοί οι χώροι είναι αποκομμένοι και ατημέλητοι από το αστικό κοινό τόσο χωρικά όσο και νοητικά, με αποτέλεσμα να μην λειτουργούν ικανοποιητικά ούτε ως μνημεία, ούτε ως δημόσιοι και πολιτιστικοί χώροι. Μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις λόγω έλλειψης πόρων και κακής συντήρησης υπολειτουργούν και χάνουν τον ιστορικό, εκπαιδευτικό και ψυχαγωγικό τους χαρακτήρα. Η συντήρηση και η αναστήλωση των επί μέρους μνημείων και η διαμόρφωση του καστρόλοφου προσφέρουν ήδη σημαντικές δυνατότητες ανάπτυξης στις γύρω κοινότητες και ευρύτερα σε ολόκληρη την Ζάκυνθο. Αυτό σημαίνει ανάπτυξη ενός πολιτιστικού τουρισμού με προοδευτικά αυξανόμενη επισκεψιμότητα και τόνωση του ενδιαφέροντος των τοπικών κοινωνιών για την πολιτιστική τους κληρονομιά.

Είναι γεγονός ότι οι μακρόχρονες συστηματικές εργασίες αποκάλυψης, αποκατάστασης και ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων επηρεάζουν αναπόφευκτα τις κοινωνικές, τις οικονομικές και τις πολιτιστικές δομές των περιοχών δράσης, δηλαδή τους ίδιους τους πολίτες των περιοχών αυτών και σε συνδυασμό με την αξιοποίηση των σύγχρονων τεχνολογικών εργαλείων οι χώροι αυτοί μπορούν να ενισχύσουν την εικόνα τους και την προβολή τους σε διεθνές επίπεδο. Για αυτό το λόγο απαιτείται μετάδοση του πολιτιστικού αγαθού με απλό και κατανοητό τρόπο, το οποίο επιτυγχάνεται με διαλέξεις, ξεναγήσεις, δημοσιεύματα στον ημερήσιο τοπικό τύπο, συζητήσεις και ομιλίες σε δήμους, κοινότητες, σχολεία που επισκέπτονται το χώρο, τοπικές οργανώσεις και ενώσεις πολιτιστικών συλλόγων, εκτύπωση και διανομή ενημερωτικών φυλλαδίων, αλλά και εκπαιδευτικά προγράμματα.

Τέλος οποιοσδήποτε αρμόδιος φορέας ασχολείται με πολιτισμικά ζητήματα, πρέπει στρέφει το ενδιαφέρον του στο θέμα της διαχείρισης και ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η καταγραφή, οι μέθοδοι συντήρησης του πολιτισμικού αποθέματος, η ενδεδειγμένη έρευνα όπως επίσης και η ανάδειξη όλων των πολιτισμικών στοιχείων στο ευρύ κοινό, αποτελούν κύριο πυλώνα της διάσωσης της πολιτισμικής κληρονομιάς της Ζακύνθου.

Βιβλιογραφία

- Denis, S. (1989). Τα γεωλογικά στάδια του σχηματισμού της νήσου Ζακύνθου, Α' Συνέδριο οι οικισμοί της Ζακύνθου από την αρχαιότητα μέχρι το 1953, Ζάκυνθος 20-22 Οκτωβρίου 1989 (σ.17-21). Αθήνα: Εταιρία Ζακυνθιακών Σπουδών
- Gail Dexter Lord και Barry Lord. (2018). Εγχειρίδιο Διοίκησης Μουσείων.
- Riedel, W., (1987), Haithabu, an archaeological and ecological site. Garten Landschaft Scientific Journal, 12/87.
- Ανδρεώλας, Α. (2003). Ιστορία της αρχαίας Ζακύνθου. Αθήνα: Ιστορικές εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος
- Βουστινάς, Ν. (1989). Ο Άγιος Σπυρίδωνας της Κιμηλιάς ή του Δανούφρη, Α' Συνέδριο, οι οικισμοί της Ζακύνθου από την αρχαιότητα μέχρι το 1953, Ζάκυνθος 20-22 Οκτωβρίου 1989 (σ.195-210). Αθήνα: Εταιρία Ζακυνθιακών Σπουδών
- Ζώης, Λ.Χ. (1955). Ιστορία της Ζακύνθου. Αθήνα
- Ιθακήσιος, Δ.Δ. (1988). Η οικονομική εξέλιξη της Ζακύνθου. Αθήνα
- Κοζυράκη Μ., (2006), Ολοκληρωμένη διαχείριση και ανάδειξη πολιτισμικών-αρχαιολογικών τοπίων: Η περίπτωση της κεντρικής Κρήτης, Διδακτ. Διατριβή, Τμήμα Γεωπονίας, ΑΠΘ
- Κονόμος, Ν. (1967). Εκκλησίες και μοναστήρια στην Ζάκυνθο. Αθήνα
- Κονόμος, Ν. (1979). Ζάκυνθος, Πεντακόσια χρόνια 1478-1978: Καστρόλοφος και αιγιαλός, τ. Α' Αθήνα
- Κοντοπανάγου, Αι., (2023). Βυζαντινά & μεταβυζαντινά μνημεία Ανάδειξη. Πρόσληψη. Συμμετοχική εμπειρία . Πάτρα: Το δόντι
- Λαββός Γ. Π., (1984), Προστασία Μνημείων και Συνόλων: Βασικές Έννοιες, Ιδεολογία και Μεθοδολογία, τ.1, Θεσσαλονίκη.
- Λιάμης, Η. (2021). Διονύσιος Σολωμός : μια τριλογία. Α. ο βίος και οι επιδράσεις
- Μαλλούχου Tufano, Φ. (2015). Προστασία και Διαχείριση, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <http://hdl.handle.net/11419/6466>
- Μητούλα Ρ., (1999), Η προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, τ. 72

- Μιχέλη, Α. (2020) Αρχαιότητες και Δημόσια Σύγχρονη τέχνη, ένα βλέμμα για τους αρχαιολογικούς χώρους. Αθήνα.
- Μόρδος, Ε.Σ. (2015). Συμπληρωματικά στοιχεία για τους Ζακυνθινούς Εβραίους. Αθήνα, Ιανουάριος
- Μυλωνά, Ζ.Α. (1998). Μουσείο Ζακύνθου. Αθήνα : Υπουργείο πολιτισμού ταμείο αρχαιολογικών πόρων και απαλλοτριώσεων
- Μυλωνά, Ζ.Α. (2003). Το κάστρο της Ζακύνθου. Αθήνα : Υπουργείο πολιτισμού ταμείο αρχαιολογικών πόρων και απαλλοτριώσεων.
- Νόμος 4858/2021, άρθρο 40, παρ.1, «Κύρωση Κώδικα νομοθεσίας για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς» Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ 220/Α/19-11-2021)
- Ξένος, Π.Α. (2003). Οι Άη Γιώργηδες της Ζακύνθου. Αθήνα : Αντώνης Π. Ξένος
- Παπακωνσταντίνου, Ε., (2002). Αναβίωση ιστορικών αξόνων προσέγγισης στην Ιερά Άλτη. Προοπτικές διαχείρισης του πολιτισμικού συνόλου στην κοιλάδα της Ολυμπίας.” Πρακτικά Συμποσίου «Γεωτουριστικά, Γεωπολιτιστικά μονοπάτια και Γεωμυθότοποι, ΓΕΩΤΕΕ/ Παράρτημα Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας, Θεσσαλονίκη.
- Πετρίδου Ζ., (2005), Αρχαιολογικοί Χώροι, Μνημεία και Ιστορικά Σύνολα στο κέντρο της πόλης της Θεσσαλονίκης. Σημεία και Σύνολα του Αστικού Τοπίου”, Διατ. ΠΜΣ Αρχιτεκτονική- Σχεδιασμός του Χώρου. Χωροταξία και Ανάπτυξη
- Πλάντζος, Δ. (2018). «Διεκδικώντας το τοπίο: αντικρουόμενες προσεγγίσεις στη χρήση του Φιλοππάπου». Στο: Χώρος – Τέχνη – όψεις Ανάπτυξης στην Ελλάδα της κρίσης. Επιμέλεια υπό Αργυρώ Λουκάκη και Δημήτρη Πλάτζου. Λείμων.
- Σαββαλάκης-Ι. Γεωργοπούλου- Ντ’ Αμίκο- Ξ. Γιαννάκης, Αρχαιολογικοί χώροι: Στρατηγική Επέμβασης- Σχεδιασμός Ανάδειξης, στο Η Μουσειολογία στον 21 ο αιώνα. Θεωρία και Πράξη, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (2001)
- Στραβόλεμος, Χ.Δ. (1958). Η Ζάκυνθος υπό τα ερείπια και τας φλόγας: βιβλίο 1. Αθήνα : ορθόδοξος μαχητής.

- Σύγχρονες προσεγγίσεις και παραδείγματα από την ελληνική πραγματικότητα. Επιμέλεια υπό Πέτρος Κωσταγιόλας και Γεώργιος Παπαϊωάννου. Θεσσαλονίκη: Δίσιγμα
- Τρατσέλα Μ., (2012), Ιστορικότητα και τοπίο: Σύγχρονοι προβληματισμοί για το σχεδιασμό αρχαιολογικών χώρων, Ανάσκαμμα, ΑΠΘ, τ. 6
- Χαίρη-Παπαγιαννάκου, Ε., (1995). Τουρισμός και φθορές μνημείων. Τεχνικά Χρονικά, 1η έκτακτη έκδοση του ΤΕΕ, Αθήνα.
- Χλέπα, Ε. (2009). Αρχές και πρακτικές μεταχειρίσεις των αρχαιολογικών χώρων σε σχέση με το αστικό ή φυσικό τοπίο, 2^ο Πανελλήνιο συνέδριο αναστηλώσεων, Αθήνα 21-24 Μαΐου 2009 (σ. 179-189). Αθήνα: Εταιρία ερευνών και προώθησης της επιστημονικής αναστήλωσης μνημείων ΕΤΕΠΑΜ

Ιστοσελίδες

- *Iferimerida.gr: Πυρκαγιά στην Μπόχαλη στην πόλη της Ζακύνθου* (17/09/17). Ανακτήθηκε από : <https://www.iefimerida.gr/news/363091/pyrkagia-sti-mpohali-stin-poli-tis-zakynthoy-den-apeiloyntai-spitia-eikones>
- *THETOC: OCTaNe: ένα... ανοιχτό μουσείο για όλους.* (30/11/2020) Ανακτήθηκε από: <https://www.thetoc.gr/oikonomia/xoris-diafimisi/octane-enaanoixto-mouseio-gia-olous/>, <https://octane.di.ionio.gr/?lang=el>
- Δέμετης, Γ. Περί λόφου Στράνη Β'. Ημέρα Ζάκυνθος (23/03/2011) Ανακτήθηκε από: <https://www.imerazante.gr/2011/03/23/24065>
- *Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού: ΥΠΠΟΑ: Αποκαθίσταται και αναδεικνύεται το Κάστρο Ζακύνθου* (19/04/2023), Ανακτήθηκε από : <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=4559>
- *Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Πολιτισμού: Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές 26-29 Μαΐου 2022* (24/05/2022). Ανακτήθηκε από : <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=4221>
- *Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Πολιτισμού: Η πανσέληνος του Αυγούστου 2023* (29/08/2023) Ανακτήθηκε από : <https://www.culture.gov.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=5016>
- *Ελληνικός Πολιτισμός: Διονυσίου Σολωμού, Ποιήματα, επιμ. Λίνος Πολίτης, Τκαρος, 1964.* Ανακτήθηκε από: https://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/logotexnia/Biografies/solomos.htm

- *Ημέρα Ζακύνθου* (25/05/2023) Ανακτήθηκε από: <https://www.imerazante.gr/2023/05/23/314331>
- *Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο Ελλάδος. Η Εβραϊκή κοινότητα της Ζακύνθου.* (03/07/2009) Ανακτήθηκε από: https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=287&Itemid=113
- *Πολιτιστικός Σύλλογος Σκουλικάδου «Ο Ερωτόκριτος»: Δραματοποιημένη αναπαράσταση της «Ορκωμοσίας του Κολοκοτρώνη»* (19/08/2023). Ανακτήθηκε από: <https://www.erotokritos.net/3368/anaparastasi-i-orkomosia-tou-koloko/2021/08/19/>

Παραρτήματα

1. Η πύλη του Ενετικού κάστρου πριν τους σεισμούς του 1953. Φωτογραφία Καίτη Λιμούρη

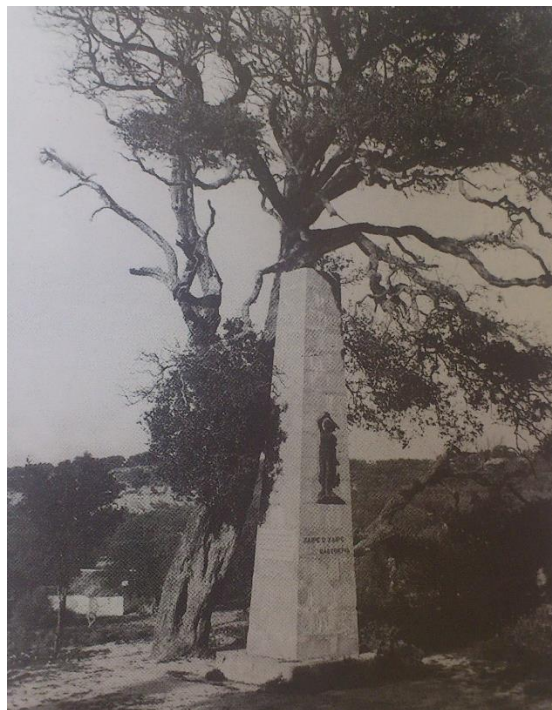
2. Ο Άγιος Γεώργιος της Κυπριάννας, 1900. Φωτογραφία Αντρέας Στάβερης

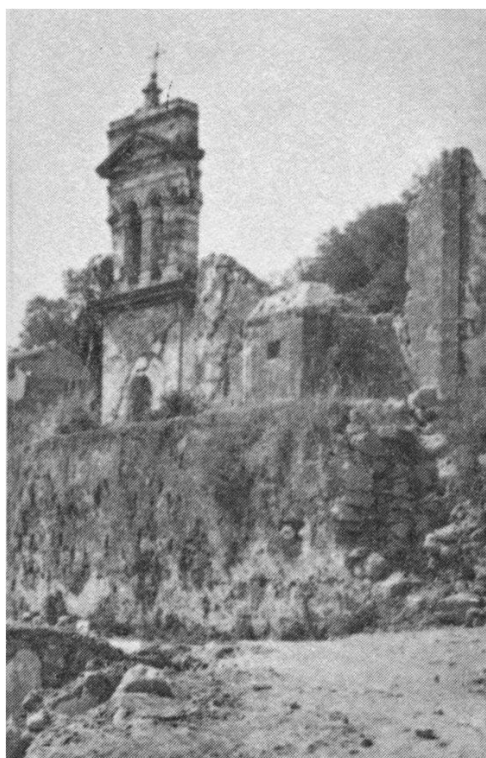
3. Ο καστρόλοφος της Μπόχαλης πριν τους σεισμούς του 1953. Απεικονίζονται οι εκκλησίες της Παναγίας Πικριδιώτισσας και της Αγίας Άννας. Φωτογραφία Καίτη Λιμούρη

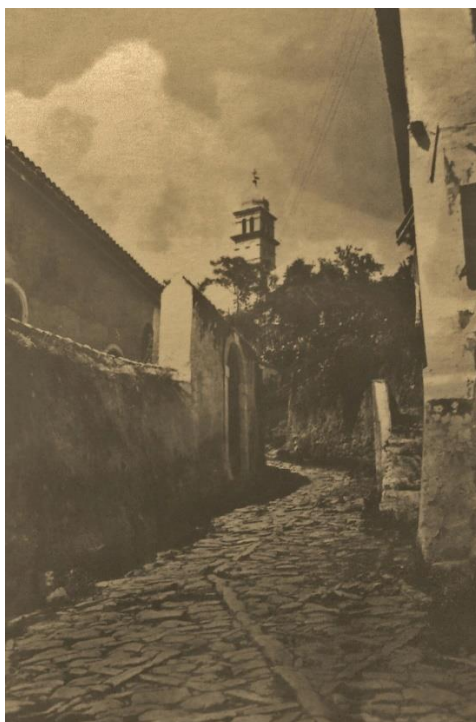
4. Η προσεισμική εκκλησία της Παναγίας του Πικρίδη και ο δρόμος της Σαρτζάδας. Φωτογραφία Καίτη Λιμούρη

5. Η προσεισμική προτομή του Διονυσίου Σολωμού στον λόφο του Στράνη. Φωτογραφία Καίτη Λιμούρη

6. Η πληγωμένη εκκλησία της Αγίας Άννας από τους σεισμούς του 1953. Φωτογραφία Πηνελόπη Αβούρη

7. Ο προσεισμικός δρόμος της Strada Giustiniana, αριστερά διακρίνεται ο ναός της Αγίας Άννας και στο κέντρο το καμπαναριό της Παναγίας Πικριδιώτισσας. Φωτογραφία Καίτη Λιμούρη

8. Η προσεισμική παλιά βρύση, 1949. Φωτογραφία Νικόλαος Βαρβιάνης

9. Ο προσεισμηκός ναός του Αγίου Γεωργίου των Φιλικών. Φωτογραφία Καίτη Λιμούρη

10. Η εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα της Κιμηλιάς, 1930. Φωτογραφία Καίτη Λιμούρη

11. Ο Ανατολικός προμαχώνας Grimani του Ενετικού κάστρου, 2023. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία

12. Οι φυλακές του ενετικού κάστρου, 2023. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία

13. Η μεγάλη πυριτιδαποθήκη, 2023. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία

14. Ο καθολικός ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος (San Salvator), 2023. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία

15. Πανηγυρική λειτουργία για τις εορτές του Αγίου Ιωάννη (ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο ενετικό κάστρο) . Φωτογραφία Ημέρα της Ζάκυνθος.

16. Η εξωτερική ανατολική πλευρά των οχυρών του Κάστρου, στα αριστερά διακρίνονται τα εμβλήματα του κάστρου. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία

17. Ο ναός της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής στην Μπόχαλη, 2020. Φωτογραφία Δημήτρης Στραβόλαιμος

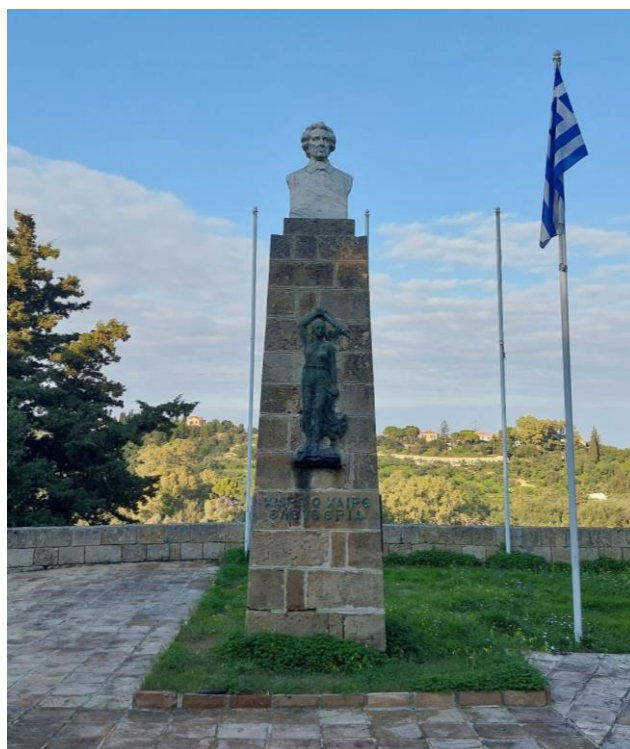
18. Η εκκλησία της Παναγίας Πικριδιώτισσας, 2020. Φωτογραφία Δημήτρης Στραβόλαιμος

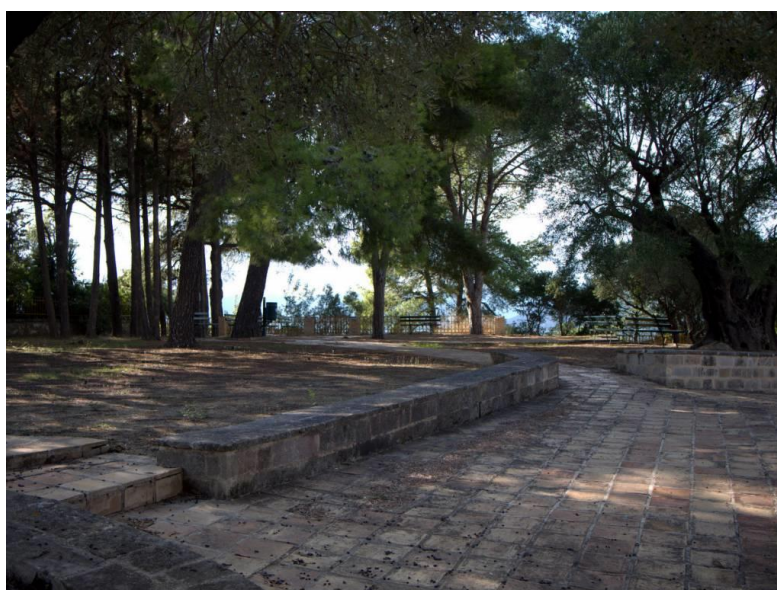
19. Το ιερό του Αγίου Γεωργίου της Κυπριάνας, 2023. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία

20. Το εικονοστάσιο της Αγίας Άννας, 2023. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία

21. Η προτομή του Διονυσίου Σολωμού στον λόφο του Στράνη, 2023. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία

22. Ο λόφος του Στράνη, 2023. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία

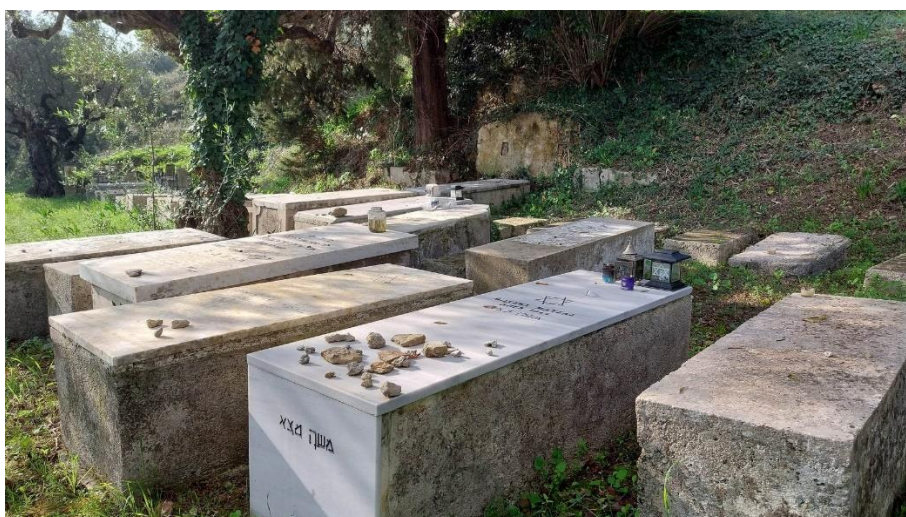
23. Το καμπαναριό του Αγίου Σπυρίδωνα της Κημιλιάς, 2023. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία

24. Ο εσωτερικός χώρος του Αγίου Σπυρίδωνα της Κημιλιάς, 2023. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία

25. Η είσοδος των Εβραϊκών Μνημάτων, 2023. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία

26. Οι τελευταίοι τάφοι του Εβραϊκού νεκροταφείου (1954), 2023. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία

27. Ο νεοσύστατος ναός του Αγίου Γεωργίου των Φιλικών, 1954. Φωτογραφία Καίτη Λιμούρη

28. Η προτομή του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη μπροστά από τον ναό του Αγίου Γεωργίου των Φιλικών, 2023. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία

29. Ο τάφος της πρώτης γυναίκας του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, Αικατερίνης Καρούσου, 2023. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία

30. Η παλιά βρύση, 2023. Φωτογραφία Πέττα Αναστασία